

जागतिक राजकारण

अनुक्रमणिका

१. वास्तववादी (Realist) दृष्टीकोन	6
वास्तविकतेचे प्रमुख तत्त्व:	7
वास्तववादाची उदाहरणे:	7
२. उदारमतवादी (Liberal) दृष्टीकोन	7
उदारमतवादाची प्रमुख तत्त्वे:	8
उदारमतवादाची उदाहरणे:	8
निष्कर्ष: वास्तववाद आणि उदारमतवादाची तुलना	9
शीत युद्ध	10
शीतयुद्धाची पार्श्वभूमी	10
शीतयुद्धातील प्रमुख घटना (तारीखवार):	10
१. याल्टा परिषद (Yalta Conference) - फेब्रुवारी १९४५	10
२. पोस्टडॅम परिषद (Potsdam Conference) - जुलै-ऑगस्ट १९४५	10
३. ट्रुमन सिद्धांत (Truman Doctrine) - १९४७	10
४. मार्शल योजना (Marshall Plan) - १९४७	10
५. बर्लिन नाकाबंदी आणि हवाई मदत (Berlin Blockade and Airlift) - १९४८-४९	10
६. नाटोची स्थापना (Formation of NATO) - १९४९	10
७. सोविएत युनियनचा अण्वस्त्र चाचणी (Soviet Union's First Nuclear Test) - १९४९	11
८. कोरियन युद्ध (Korean War) - १९५०-५३	11
९. वॉरसाँ करार (Warsaw Pact) - १९५५	11
१०. हंगेरी उठाव (Hungarian Uprising) - १९५६	11
११. स्पुटनिक प्रक्षेपण (Sputnik Launch) - १९५७	11
१२. बर्लिन भिंत बांधणे (Construction of the Berlin Wall) - १९६१	11
१३. क्युबन क्षेपणास्त्र संकट (Cuban Missile Crisis) - १९६२	11
१४. व्हिएतनाम युद्ध (Vietnam War) - १९५५-१९७५	11
१५. डेटॅंट काळ (Détente Period) - १९७०-१९७९	11
१६. अफगाणिस्तान युद्ध (Soviet-Afghan War) - १९७९-१९८९	12
१७. सोविएत युनियनचे पतन (Fall of the Soviet Union) - १९९१	12
शीतयुद्धाची परिणाम	12
१. सोविएत युनियनची आर्थिक अडचणीत आलेली स्थिती	12
२. मिखाईल गोर्बाचेवची सुधारणा धोरणे - पेरेस्ट्रोइका आणि ग्लासनोस्त	12
३. अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठीचे प्रयत्न	13
४. पूर्व युरोपातील साम्यवादी सरकारांचे पतन	13
५. सोविएत युनियनचे विघटन (१९९१)	13
शीतयुद्ध संपवणारे प्रमुख नेते आणि त्यांची भूमिका	13
१. एकध्रुवीयता (Unipolarity)	14
उदाहरण:	14
वैशिष्ट्ये:	14
२. द्विध्रुवीयता (Bipolarity)	14
उदाहरण:	14
वैशिष्ट्ये:	14
३. बहुध्रुवीयता (Multipolarity)	15
उदाहरण:	15
वैशिष्ट्ये:	15

४. ध्रुवरहितता (Nonpolarity)	15
उदाहरण:	15
वैशिष्ट्ये:	15
या चार ध्रुवीय व्यवस्थांची तुलना	16
निष्कर्ष:	16
आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे विविध प्रकार	17
१. सीमावाद संघर्ष (Territorial Conflicts)	17
२. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)	17
३. विचारधारात्मक संघर्ष (Ideological Conflicts)	17
४. सांस्कृतिक संघर्ष (Cultural Conflicts)	17
५. सामरिक संघर्ष (Strategic Conflicts)	17
६. धार्मिक संघर्ष (Religious Conflicts)	18
७. जलसंवर्धन व नद्यांचे नियंत्रण संघर्ष (Conflicts over Water Resources)	18
१. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)	18
पर्यावरणीय संघर्षाचे प्रमुख मुद्दे:	18
पर्यावरणीय संघर्षाचे परिणाम:	19
२. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)	19
सायबर संघर्षाचे प्रमुख मुद्दे:	19
सायबर संघर्षाचे परिणाम:	20
आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे बदलते स्वरूप	21
१. पारंपरिक लष्करी संघर्ष (Traditional Military Conflicts)	21
वैशिष्ट्ये:	21
२. प्रॉक्सी युद्धे (Proxy Wars)	21
वैशिष्ट्ये:	21
३. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)	21
वैशिष्ट्ये:	22
४. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)	22
वैशिष्ट्ये:	22
५. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)	22
वैशिष्ट्ये:	22
६. राजकीय हस्तक्षेप आणि माहिती युद्ध (Political Interference and Information Warfare)	22
वैशिष्ट्ये:	23
निष्कर्ष:	23

आंतरराष्ट्रीय राजकारण: व्याख्या, व्याप्ती आणि महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याख्या

आंतरराष्ट्रीय राजकारण, ज्याला जागतिक किंवा वर्ल्ड पॉलिटिक्स असेही म्हटले जाते, हे सार्वभौम राष्ट्रे आणि अन्य आंतरराष्ट्रीय घटकांमधील आंतरराष्ट्रीय संस्था, अशासकीय संस्था आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या) परस्पर संवादाचा अभ्यास आणि व्यवहार आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश असा आहे की देश कशा प्रकारे सत्ता, सुरक्षा, व्यापार, मानवाधिकार आणि पर्यावरणीय प्रश्न यांसारख्या मुद्द्यांवर सहकार्य किंवा संघर्ष करतात हे समजून घेणे. पारंपारिक राजकीय अभ्यास जो राष्ट्रीय सीमांमध्ये केंद्रित असतो, तर, आंतरराष्ट्रीय राजकारण या सीमा ओलांडून वैश्विक मुद्द्यांचा अभ्यास करते, आणि राष्ट्रीय हिताच्या पलीकडे जाऊन त्यांचा सांभाळ कसा केला जातो हे पाहते.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती खूप विस्तृत असून यात विविध पैलू समाविष्ट आहेत:

1. सत्ता आणि सुरक्षा संबंध: आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मुख्यतः सत्तेची गतीशीलता आणि राष्ट्रांच्या सुरक्षेचा अभ्यास केला जातो. यात मैत्री करार, संघर्ष, युद्ध, मुत्सद्देगिरी आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धेचा अभ्यास केला जातो. यात राष्ट्रे कशी आपले हित सुरक्षित ठेवतात आणि धोक्यांना कसे सामोरे जातात, हे अभ्यासले जाते. उदा. अण्वस्त्रांच्या धोक्याला कसे तोंड द्यायचे किंवा सायबर युद्धामध्ये काय भूमिका घ्यायची.
2. आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि संस्था: संयुक्त राष्ट्र संघटना (UN), आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), वर्ल्ड बँक, आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) सारख्या जागतिक संस्थांची भूमिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्त्वाची आहे. या संस्था राष्ट्रांमधील सहकार्याला चालना देतात, संघर्षांचे व्यवस्थापन करतात आणि जागतिक गरिबी, मानवाधिकार आणि आर्थिक विकास अशा सामूहिक जागतिक आव्हानांना उत्तर देतात.
3. आर्थिक संबंध आणि जागतिक व्यापार: राष्ट्रांमधील आर्थिक परस्परावलंबन हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे, ज्यात आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय मदत, आर्थिक निर्बंध, आणि वित्तीय बाजारांचा समावेश होतो. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात, आंतरराष्ट्रीय राजकारण व्यापार आणि गुंतवणूक, चलन संबंध, आणि जागतिक आर्थिक विषमता हे प्रश्न सोडवण्याच्या अभ्यासाचा समावेश होतो.
4. पर्यावरण आणि राजकारण: हवामान बदलाचा तातडीचा प्रश्न लक्षात घेता, आंतरराष्ट्रीय राजकारण पर्यावरणीय मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करत आहे. यात राष्ट्रे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था जागतिक मुद्द्यांवर (उदा., हवामान बदल, प्रदूषण, जैवविविधता) सहकार्य कसे करतात किंवा अपयशी ठरतात, याचा अभ्यास केला जातो, उदा. पॅरिस करारासारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांचा अभ्यास.
5. मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय: यात मानवाधिकारांचे संरक्षण, मानवीय हस्तक्षेप, निर्वासितांचे संकट, अल्पसंख्याक आणि असुरक्षित लोकसंख्या यांचे अधिकार यांचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जागतिक नियम आणि आंतरराष्ट्रीय कायदे, राष्ट्रे आणि अन्य घटकांनी कसे पाळले जातात किंवा उल्लंघन केले जातात यावर विचार केला जातो.
6. तंत्रज्ञान आणि सायबरसुरक्षा: आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर तंत्रज्ञानाच्या नवीन विकासाचा प्रभाव हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा एक महत्त्वाचा घटक झाला आहे. सायबरसुरक्षा, डेटा गोपनीयता, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि जागतिक माहिती प्रणाली ही आता सहकार्य आणि संघर्षासाठी नवीन क्षेत्रे बनली आहेत.
7. राज्येतर घटक: बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी गट, आणि दहशतवादी संघटना यांसारख्या राज्येतर घटकांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकला आहे. जागतिक व्यापार, पर्यावरणीय मानके, आणि सुरक्षा यांसारख्या मुद्द्यांवर त्यांचा प्रभाव, पारंपारिक राष्ट्रकेंद्रित या सर्व बाबींचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये केला जातो.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे जागतिक आणि स्थानिक क्षेत्रांचे स्वरूप घडवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, कारण ते राष्ट्रीय धोरणे, आर्थिक परिस्थिती, आणि वैयक्तिक जीवनावर प्रभाव टाकते.

1. शांती आणि सुरक्षिततेला प्रोत्साहन: आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास हा संघर्ष समजून घेण्यास आणि शांततापूर्ण संबंध सुनिश्चित करण्यास मदत करतो. युद्धाचे कारणे आणि संघर्षाचे विश्लेषण करून, अभ्यासक आणि धोरणकर्ते शांतता आणि स्थैर्य प्रोत्साहन देण्यासाठी उपाययोजना करतात.
2. आर्थिक स्थिरता आणि विकास: आंतरराष्ट्रीय राजकारण राष्ट्रांमध्ये आर्थिक सहकार्य वाढवण्यासाठी, व्यापार करारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि आर्थिक संकटांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते. आर्थिक संबंध टिकवून ठेवणे म्हणजे जागतिक स्तरावर गरीबी कमी करणे आणि जीवनमान सुधारणे यासाठी सहकार्य करणे होय.
3. जागतिक शासन आणि सहकार्य: साथीचे रोग आणि हवामान बदलासारख्या जागतिक समस्यांना एकत्रित प्रतिसादाची गरज आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण आंतरराष्ट्रीय करार आणि करारांद्वारे सहकार्याच्या फ्रेमवर्क प्रदान करते, ज्यामुळे राष्ट्रांना हे मुद्दे एकत्रितपणे हाताळण्यासाठी प्रोत्साहन मिळते.
4. मानवाधिकारांचे संरक्षण: आंतरराष्ट्रीय राजकारण सार्वत्रिक मानवाधिकारांच्या प्रचारात महत्त्वपूर्ण आहे. आंतरराष्ट्रीय मानकांना धारण ठेवून, राष्ट्रांवरील अत्याचार, भेदभाव, आणि अन्याय यांच्यावर जागतिक स्तरावर कारवाई केली जाते, ज्यामुळे मानवी मूल्ये आणि प्रतिष्ठेला वाढ मिळते.
5. तंत्रज्ञान आणि सायबरसुरक्षा प्रगती: जागतिक स्वरूपातील तंत्रज्ञानाचा वापर हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे, विशेषतः सायबरसुरक्षा, डिजिटल गोपनीयता, आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता या क्षेत्रांमध्ये मार्गदर्शक नियम सेट करण्यासाठी.
6. पर्यावरणीय संरक्षण आणि शाश्वतता: पर्यावरणीय समस्या हाताळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात हवामान बदल, जंगलांचा विनाश, आणि अन्य पर्यावरणीय मुद्द्यांवर अभ्यास केला जातो.

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे एक गतिशील आणि बहुस्तरीय क्षेत्र आहे जे जागतिकीकरणाच्या युगात मानवी जीवनाच्या जवळपास प्रत्येक पैलूला स्पर्श करते. त्याचे क्षेत्र पारंपारिक सत्ता आणि सुरक्षेच्या मुद्द्यांपासून सुरु होऊन पर्यावरणीय शाश्वतता, मानवाधिकार आणि तंत्रज्ञानाच्या नियमन यांसारख्या आधुनिक आव्हानांपर्यंत पसरलेले आहे. राष्ट्रांमधील सहकार्याला चालना देणे, संघर्षाचे व्यवस्थापन करणे, आणि जागतिक आव्हानांना उत्तर देणे यासारख्या मार्गांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारण केवळ राष्ट्रांमधील संबंधांना आकार देत नाही तर जागतिक स्तरावर प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन देखील परिणामित करते.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात वास्तववाद आणि उदारमतवाद हे दोन प्रमुख दृष्टीकोन महत्त्वाचे मानले जातात. हे दोन्ही दृष्टीकोन जागतिक राजकारण, शक्तीचा उपयोग, सहकार्याची भूमिका आणि राष्ट्रांच्या परस्परसंबंधांविषयी भिन्न दृष्टिकोन सादर करतात. खाली या दोन्ही दृष्टीकोनांचा मराठीत विस्तार देत आहे:

१. वास्तववादी (Realist) दृष्टीकोन

वास्तववाद हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील स्पर्धात्मक आणि संघर्षपूर्ण स्वरूपावर आधारित आहे. थ्यूसीडीडिस, मॅकियावेली, आणि थॉमस हॉब्स सारख्या विचारवंतांच्या तत्त्वज्ञानातून प्रेरित, वास्तववादी दृष्टीकोन मुख्यतः खालील तत्वांवर आधारित असतो:

- राष्ट्रकेंद्रितता (State-Centrism): वास्तववादी दृष्टिकोनात राष्ट्र हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील मुख्य घटक मानले जाते. प्रत्येक राष्ट्र स्वतःच्या सुरक्षेसाठी आणि अस्तित्वासाठी स्वतःला सर्वोच्च मानते.

जागतिक राजकारण

- शक्तीचा शाश्वत संघर्ष: प्रत्येक राष्ट्र आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी सत्ता आणि शक्ती साधने मिळविण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सतत शक्ती-संघर्ष चालू असतो, ज्यामुळे राष्ट्रे संरक्षणाची आणि आपली सत्ता टिकवून ठेवण्याची व्यवस्था करतात.
- वास्तविकतेचा स्वीकार (**Acceptance of Reality**): वास्तववादी दृष्टीकोनातून पाहताना, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नैतिकतेपेक्षा वास्तवाचे महत्त्व जास्त आहे. राष्ट्रे नेहमी स्वतःच्या हितांसाठी काम करतात, त्यात नैतिक मूल्यांचे पालन करणे दुय्यम ठरते.
- अराजकतेवर आधारित व्यवस्था: आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कोणतेही केंद्रीकृत सत्ता किंवा कायदा नाही. म्हणून राष्ट्रे स्वायत्त राहतात आणि प्रत्येक राष्ट्र स्वतःची सुरक्षा स्वतःच सुनिश्चित करण्याच्या प्रयत्नात असते. ही व्यवस्था "अराजक" स्वरूपाची मानली जाते.

एकूणच, वास्तववादात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला एक प्रकारच्या सततच्या स्पर्धेचे स्वरूप दिले जाते, जिथे राष्ट्रांची परस्परांमध्ये विश्वासाहता कमी असते आणि प्रत्येक राष्ट्र स्वतःच्या सुरक्षेवर लक्ष केंद्रित करते.

वास्तववाद हा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्पर्धात्मक आणि संघर्षपूर्ण स्वरूपावर आधारित आहे. यातील मूलभूत सिद्धांत असा आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था ही नैसर्गिकरित्या अराजक असते, म्हणजेच कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय सरकारचा अभाव असतो. वास्तविकतेवर विश्वास ठेवणाऱ्या या दृष्टीकोनात राष्ट्रे स्वतःची सत्ता आणि सुरक्षितता वाढवण्यावर भर देतात.

वास्तविकतेचे प्रमुख तत्त्व:

- शक्तीचा संघर्ष (**Power Struggle**): वास्तववादानुसार, प्रत्येक राष्ट्र स्वतःच्या अस्तित्वासाठी व सुरक्षेसाठी सर्वाधिक सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न करते. एकूणच, शक्ती हीच आंतरराष्ट्रीय संबंधांची प्रमुख आधारशिला आहे. शक्तीशाली राष्ट्रे स्वतःच्या सुरक्षेसाठी इतरांवर दबाव आणतात किंवा त्यांच्यावर प्रभाव ठेवतात.
- स्वार्थी राष्ट्रवाद: वास्तववादी विचारसरणीनुसार, प्रत्येक राष्ट्राचा उद्देश स्वतःचे राष्ट्रीय हितसंबंध साधणे हा असतो. त्यामुळे नैतिकता किंवा मूल्यांपेक्षा स्वार्थ अधिक महत्त्वाचा असतो.
- अराजकता (**Anarchy**): आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे केंद्रीकृत नियंत्रण नसल्यामुळे अराजकता असते. प्रत्येक राष्ट्र स्वतःची सुरक्षितता स्वतःच पाहते, म्हणूनच सतत सत्ता-संघर्ष होत असतो.

वास्तववादाची उदाहरणे:

१. शीतयुद्ध (**Cold War**): अमेरिकन आणि सोविएत युनियन यांच्यातील शीतयुद्ध वास्तववादाचे आदर्श उदाहरण आहे. या काळात दोन्ही राष्ट्रांनी आपली सत्तासंघर्ष वाढवण्यासाठी विविध राष्ट्रांशी संबंध ठेवले, शस्त्रास्त्र स्पर्धा चालवली, आणि स्वतःच्या सत्तेचा विस्तार केला. दोन्ही देशांनी आपले सामरिक आणि आर्थिक हित जपण्यासाठी विविध गटांचे समर्थन केले.

२. भारत-चीन संबंध: वास्तविकतेच्या दृष्टिकोनातून भारत-चीन संबंध हे सत्तासंघर्षाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. उदा., १९६२ मध्ये झालेल्या भारत-चीन युद्धानंतर दोन्ही देशांनी आपल्या सीमेवर सतत शक्ती प्रदर्शन केले आहे. चीनने आपले सामर्थ्य वाढवण्यासाठी दक्षिण चीन समुद्रातील वर्चस्व वाढवण्याचा प्रयत्न केला, आणि भारताने अमेरिकेसोबत सामरिक संबंध मजबूत करण्यास प्रारंभ केला.

३. भारत-पाकिस्तान संघर्ष: वास्तववादाच्या दृष्टिकोनातून भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंधही सत्तासंघर्षाचे उदाहरण आहेत. या संबंधांमध्ये सतत संशय, सुरक्षा धोक्यांची जाणीव आणि सामरिक प्रतिस्पर्धा दिसून येते. काश्मीर प्रश्नावरून उभय देशांत असलेला संघर्ष हा याच दृष्टिकोनातून बघता येतो.

२. उदारमतवादी (Liberal) दृष्टीकोन

उदारमतवाद हा दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, संस्था, आणि परस्परसंबंधांना महत्त्व देतो. उदारमतवादी दृष्टीकोनात जॉन लॉक, इमॅन्युएल कांत यांसारख्या विचारवंतांचा प्रभाव दिसतो, ज्यांचा भर सहकार्य आणि परस्पर विश्वासावर आहे. उदारमतवादी दृष्टीकोनातील प्रमुख तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत:

- सहकार्याची शक्यता: उदारमतवादी मानतात की राष्ट्रे परस्पर सहयोगातून शांतता आणि समृद्धी साधू शकतात. त्यांचे मत आहे की आर्थिक आणि सांस्कृतिक परस्परावलंबन वाढल्याने राष्ट्रे अधिक सलोख्याने काम करू शकतात.
- आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे महत्त्व: संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, युरोपियन संघ यांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून राष्ट्रांना एकत्रित येऊन समस्या सोडवता येतात आणि दीर्घकाळ टिकणारा सहकार निर्माण करता येतो.
- लोकशाहीचा प्रभाव: उदारमतवादी मानतात की लोकशाही राष्ट्रे एकमेकांशी लढण्याऐवजी सहकार्य करण्यावर भर देतात. "लोकशाही शांततेचे सिद्धांत" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या मतानुसार, लोकशाही राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अधिक स्थिरता निर्माण करतात.
- मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा: उदारमतवादी दृष्टीकोनातून मानवाधिकारांचे रक्षण आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन हे महत्त्वाचे घटक मानले जातात, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर न्याय आणि समानतेची संधी मिळते.

एकूणच, उदारमतवादी दृष्टिकोन आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, परस्परावलंबन, आणि संस्थात्मक सहभागाद्वारे जागतिक स्थिरता आणि शांतता साधण्याचे प्रतिपादन करतो.

वास्तववादी दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील शक्ती-संघर्षावर आणि स्वहितावर आधारित असतो, तर उदारमतवादी दृष्टीकोन सहकार्य, संस्था, आणि जागतिक संस्थात्मक सुधारणांवर विश्वास ठेवतो. आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणात हे दोन्ही दृष्टीकोन उपयुक्त ठरतात, आणि परिस्थितीनुसार विविध राष्ट्रे हे दोन्ही दृष्टिकोन स्वीकारतात

उदारमतवाद हा सिद्धांत सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आणि जागतिक परस्परावलंबनावर आधारित आहे. उदारमतवादी विचारसरणीनुसार, राष्ट्रे एकमेकांशी संधारण करून जागतिक स्थिरता साधू शकतात. उदारमतवादाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संस्था आणि कायद्याचे महत्त्व. हे राष्ट्रांना एकत्र काम करण्यास आणि शांततेचा मार्ग अवलंबण्यास प्रेरित करतात.

उदारमतवादाची प्रमुख तत्त्वे:

- सहकार्य (Cooperation): उदारमतवादी विचारात असे मानले जाते की राष्ट्रे एकमेकांशी सहयोग करून जागतिक समस्यांचे निराकरण करू शकतात. एकमेकांवर विश्वास आणि सहकार्य वाढल्याने शांतता आणि स्थैर्य निर्माण होऊ शकते.
- संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा (Institutions and International Law): संयुक्त राष्ट्र, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्था राष्ट्रांना एकत्र आणून एक प्रकारची सहकार्यात्मक व्यवस्था निर्माण करतात, जी राष्ट्रांना शांततामय मार्गाने काम करण्यास मदत करते.
- लोकशाही शांतीचा सिद्धांत (Democratic Peace Theory): उदारमतवादाच्या विचारानुसार, लोकशाही राष्ट्रे परस्परांशी शांततेत राहतात, कारण त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय धोरणांमध्ये नागरिकांचा थेट सहभाग असतो, आणि युद्ध टाळण्यास त्यांनी प्राधान्य दिलेले असते.

उदारमतवादाची उदाहरणे:

१. युरोपियन संघ (European Union): युरोपियन संघ हा उदारमतवादाच्या सिद्धांताचे आदर्श उदाहरण आहे. विविध युरोपियन राष्ट्रांनी आपापले आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय मुद्दे बाजूला ठेवून

सहकार्यासाठी एकत्रित येण्याचे ठरवले. युरोपियन संघाच्या माध्यमातून त्यांच्यातील राजकीय आणि आर्थिक संबंध मजबूत झाले, ज्यामुळे एक खंड म्हणून युरोपने जागतिक स्थैर्याला चालना दिली आहे.

२. पॅरिस करार (**Paris Agreement**): २०१५ मध्ये केलेला पॅरिस करार हा उदारमतवादी विचारसरणीचा एक आदर्श नमुना आहे, ज्यामध्ये १९५ देशांनी हवामान बदलावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एकत्रित पावले उचलण्याचे ठरवले. या करारामध्ये सहभागी देशांनी आपले कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी विविध योजना स्वीकारल्या, ज्यामुळे जागतिक हवामान स्थैर्य साधता येईल अशी आशा आहे.

३. जागतिक व्यापार संघटना (**World Trade Organization - WTO**): WTO ही आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी संबंधित नियमावली ठेवून सहकार्य साधते. या संस्थेमुळे विविध देश एकमेकांसोबत व्यापार करताना सहकार्य, स्पर्धात्मकता आणि निष्पक्षता यावर भर देतात.

निष्कर्ष: वास्तववाद आणि उदारमतवादाची तुलना

वास्तववाद

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शक्ती, सत्ता आणि सुरक्षेवर भर.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अराजकता आणि स्वायत्तता हे मुख्य मुद्दे.

राष्ट्रीय हितसंबंध आणि स्वार्थ यावर अधिक जोर.

युद्ध व संघर्ष अपरिहार्य मानले जातात.

उदारमतवाद

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, संस्था, आणि कायदा यावर विश्वास.

आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थिरता आणि सहकार्यासाठी महत्वाच्या.

सहकार्य आणि परस्परावलंबन यामुळे शांतता साधता येते.

युद्ध टाळण्यासाठी सहकार्य आवश्यक मानले जाते.

वास्तववाद आणि उदारमतवाद हे दोन भिन्न दृष्टिकोन आहेत, आणि दोन्ही आंतरराष्ट्रीय राजकारण समजण्यासाठी उपयुक्त आहेत. वास्तववाद जिथे सत्ता, संघर्ष आणि स्वार्थावर भर देतो, तिथे उदारमतवाद शांतता, सहकार्य, आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या भूमिकेला महत्त्व देतो. वास्तविक जगात राष्ट्रे या दोन्ही दृष्टीकोनांचा वापर करतात, कारण प्रत्येक दृष्टिकोनात काही महत्वाचे तत्व आहेत, ज्यांचा आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर प्रभाव पडतो.

शीत युद्ध

शीतयुद्ध (Cold War) हा कालखंड अमेरिका आणि सोविएत युनियन (USSR) या दोन महासत्तांमधील तणाव आणि प्रतिस्पर्धने भरलेला होता, जो दुसऱ्या महायुद्धानंतर सुरू झाला आणि १९९१ मध्ये सोविएत युनियनच्या पतनानंतर संपला. शीतयुद्ध हे थेट युद्ध नव्हते; मात्र, या काळात दोन्ही देशांनी विविध आंतरराष्ट्रीय पातळींवर प्रभाव राखण्यासाठी गुप्त कारवाया, आर्थिक आणि तांत्रिक स्पर्धा, तसेच प्रॉक्सी युद्धे (प्रतिनिधी युद्धे) लढली. या काळात दोन विरोधी विचारसरणी – अमेरिकेची भांडवलशाही (Capitalism) आणि सोविएत युनियनची साम्यवाद (Communism) – एकमेकांशी लढत होत्या.

शीतयुद्धाची पार्श्वभूमी

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर अमेरिका आणि सोविएत युनियन या दोन्ही देशांनी आपल्या विचारसरणीचा प्रचार करणे सुरू केले. अमेरिका आणि पाश्चिमात्य राष्ट्रे भांडवलशाही व्यवस्था स्वीकारत होती, तर सोविएत युनियन साम्यवादी व्यवस्था स्थापित करत होता. यामुळे जग दोन गटांमध्ये विभागले गेले – एक अमेरिका समर्थक गट आणि दुसरा सोविएत समर्थक गट. दोन्ही बाजूंनी या विचारसरणीच्या प्रसारासाठी विविध तंत्रांचा वापर केला.

शीतयुद्धातील प्रमुख घटना (तारीखवार):

१. याल्टा परिषद (Yalta Conference) - फेब्रुवारी १९४५

- दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर युरोपचा कायापालट करण्यासाठी अमेरिका, सोविएत युनियन, आणि ब्रिटन यांचे प्रमुख एकत्र आले. या परिषदेत जर्मनीच्या विभाजनाबद्दल आणि पूर्व युरोपातील सोविएत युनियनच्या प्रभावाबद्दल चर्चा झाली. यामुळे दोन्ही महासत्तांमध्ये अविश्वासाची भावना निर्माण झाली.

२. पोस्टडॅम परिषद (Potsdam Conference) - जुलै-ऑगस्ट १९४५

- जर्मनीच्या पुन्हा एकत्रीकरणाबद्दल आणि युरोपमधील सोविएतच्या प्रभावाबद्दल अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. सोविएत युनियनने पूर्व युरोपातील राष्ट्रांवर साम्यवाद लादला, ज्यामुळे अमेरिका अस्वस्थ झाली.

३. ट्रुमन सिद्धांत (Truman Doctrine) - १९४७

- अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष हॅरी ट्रुमन यांनी घोषित केले की, अमेरिका साम्यवादाचा प्रसार थांबवण्यासाठी कोणत्याही देशाला आर्थिक आणि लष्करी मदत देईल. हे शीतयुद्धाची अधिकृत सुरुवात मानले जाते.

४. मार्शल योजना (Marshall Plan) - १९४७

- अमेरिकेने युरोपियन देशांना युद्धानंतर आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी मार्शल योजना आणली. या योजनेद्वारे युरोपियन अर्थव्यवस्था मजबूत करून साम्यवादाचा प्रभाव रोखण्याचा प्रयत्न केला गेला.

५. बर्लिन नाकाबंदी आणि हवाई मदत (Berlin Blockade and Airlift) - १९४८-४९

- सोविएत युनियनने पश्चिम बर्लिनमध्ये जाण्याचे सर्व मार्ग बंद केले. अमेरिकेने हवाई मार्गाने मदत पाठवून पश्चिम बर्लिनचा पुरवठा चालू ठेवला. ११ महिन्यांनंतर सोविएत युनियनने नाकाबंदी उठवली.

६. नाटोची स्थापना (**Formation of NATO**) - १९४९

- पश्चिम युरोपियन राष्ट्रे आणि अमेरिका यांनी संयुक्तरित्या सोविएत युनियनच्या विरोधात एक संरक्षण करार केला. नाटो (NATO - North Atlantic Treaty Organization) ची स्थापना करण्यात आली, ज्यामुळे सोविएत युनियनचे आक्रमण रोखले जाईल.

७. सोविएत युनियनचा अण्वस्त्र चाचणी (**Soviet Union's First Nuclear Test**) - १९४९

- सोविएत युनियनने आपल्या पहिल्या अण्वस्त्राची चाचणी घेतली, ज्यामुळे अमेरिकेला धक्का बसला आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धा (Arms Race) सुरु झाली.

८. कोरियन युद्ध (**Korean War**) - १९५०-५३

- उत्तर कोरिया, जो सोविएत समर्थित होता, त्याने दक्षिण कोरियावर आक्रमण केले. अमेरिका आणि संयुक्त राष्ट्रांनी दक्षिण कोरियाला मदत केली, तर चीनने उत्तर कोरियाला समर्थन दिले. या युद्धाने शीतयुद्धाची गती अधिक वाढवली.

९. वॉरसाँ करार (**Warsaw Pact**) - १९५५

- सोविएत युनियन आणि त्याच्या पूर्व युरोपीय सहयोगींनी नाटोला प्रत्युत्तर म्हणून वॉरसाँ करार केला. हे सामूहिक संरक्षण करार होता, ज्यामध्ये पूर्व युरोपातील साम्यवादी राष्ट्रांचा सहभाग होता.

१०. हंगेरी उठाव (**Hungarian Uprising**) - १९५६

- हंगेरीमध्ये सोविएत-विरोधी उठाव झाला. या उठावाला सोविएत युनियनने क्रूरतेने दडपले. यामुळे शीतयुद्धातील सोविएत युनियनच्या कठोर धोरणाचे प्रदर्शन झाले.

११. स्पुटनिक प्रक्षेपण (**Sputnik Launch**) - १९५७

- सोविएत युनियनने स्पुटनिक हे पहिले कृत्रिम उपग्रह अंतराळात प्रक्षेपित केले, ज्यामुळे अंतराळ स्पर्धा (Space Race) सुरु झाली. अमेरिकेने आपले अंतराळ कार्यक्रम वाढवले.

१२. बर्लिन भिंत बांधणे (**Construction of the Berlin Wall**) - १९६१

- पूर्व आणि पश्चिम बर्लिनमधील नागरिकांची मुक्त वाहतूक रोखण्यासाठी सोविएत युनियनने बर्लिन भिंत बांधली. ही भिंत शीतयुद्धाचे प्रतीक बनली.

१३. क्युबन क्षेपणास्त्र संकट (**Cuban Missile Crisis**) - १९६२

- सोविएत युनियनने क्युबामध्ये अण्वस्त्रे तैनात केली, ज्यामुळे अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यात अण्वस्त्र युद्धाची भीती निर्माण झाली. अखेर चर्चेतून सोविएत युनियनने अण्वस्त्रे काढून घेतली.

१४. व्हिएतनाम युद्ध (**Vietnam War**) - १९५५-१९७५

- अमेरिका आणि सोविएत युनियनच्या प्रभावासाठी झालेल्या व्हिएतनाम युद्धाने लाखो लोकांचे प्राण घेतले. दक्षिण व्हिएतनाममध्ये अमेरिकेने लष्करी मदत पुरवली तर उत्तर व्हिएतनामला सोविएत आणि चीनने समर्थन दिले.

१५. डेटॅट काळ (**Détente Period**) - १९७०-१९७९

- अमेरिका आणि सोविएत युनियनमध्ये तणाव कमी करण्यासाठी "डेटंट" म्हणजेच शिथिलता युग सुरु झाले. SALT I आणि SALT II करारांद्वारे अण्वस्त्रांवरील मर्यादा निश्चित करण्यात आल्या.

१६. अफगाणिस्तान युद्ध (Soviet-Afghan War) - १९७९-१९८९

- सोविएत युनियनने अफगाणिस्तानमध्ये साम्यवाद प्रस्थापित करण्यासाठी लष्करी आक्रमण केले. अमेरिकेने अफगाणिस्तानातील मुजाहिदीन बंडखोरांना समर्थन दिले. या युद्धाने शीतयुद्धाला अंतिम बिंदू दिला.

१७. सोविएत युनियनचे पतन (Fall of the Soviet Union) - १९९१

- अंतर्गत आर्थिक अडचणी, साम्यवादावरील असंतोष, आणि सोविएत संघराज्यांमधील विभाजनामुळे सोविएत युनियनचे पतन झाले. यासह शीतयुद्ध संपुष्टात आले.

शीतयुद्धाची परिणाम

- शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि अंतराळ स्पर्धा: शीतयुद्धाच्या काळात अण्वस्त्र आणि अंतराळ क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धा झाली, ज्यामुळे मानवी तंत्रज्ञानात प्रगती झाली.
- तणावपूर्ण जागतिक स्थिती: अनेक देशांनी अमेरिका किंवा सोविएत युनियनला समर्थन दिले, ज्यामुळे विविध ठिकाणी प्रॉक्सी युद्धे झाली आणि शस्त्रास्त्रांचा वापर वाढला.
- राजकीय आणि आर्थिक परिणाम: अमेरिका आणि सोविएत युनियनने आर्थिक आणि राजकीय प्रभाव वाढवण्यासाठी विविध देशांवर दबाव आणला. सोविएत युनियनच्या पतनानंतर जागतिक राजकारणात अमेरिकेचे वर्चस्व वाढले.
- आधुनिक जगाचे उदय: शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था या संकल्पना पुढे आल्या, ज्यामुळे जग एका नव्या व्यवस्थेत प्रवेश करू लागले.

शीतयुद्ध हे आधुनिक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि काळजीपूर्वक अभ्यासाचे उदाहरण आहे. यातून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्तासंघर्ष, विचारसरणीच्या लढाया, आणि सहकार्याच्या अपयशाचे महत्त्व स्पष्ट होते. शीतयुद्धाच्या अनुभवातून सध्याच्या जागतिक नेत्यांनी शांतता आणि सहकार्याचे महत्त्व अधिक चांगल्या प्रकारे ओळखले आहे.

शीतयुद्ध संपुष्टात आणण्यासाठी अनेक घटना आणि नेत्यांच्या धोरणांचा हातभार होता. यातील काही प्रमुख नेत्यांमध्ये सोविएत युनियनचे मिखाईल गोर्बाचेव आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रोनाल्ड रेगन यांचा विशेष सहभाग होता. शीतयुद्ध संपवण्यासाठी खालील प्रमुख कारणे आणि घटना महत्त्वपूर्ण ठरल्या:

१. सोविएत युनियनची आर्थिक अडचणीत आलेली स्थिती

- शीतयुद्धाच्या अंतिम काळात सोविएत युनियन आर्थिकदृष्ट्या खूपच कमकुवत झाला होता. लष्करी खर्च, अफगाणिस्तान युद्धामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक तणाव, आणि साम्यवादी अर्थव्यवस्थेतील कमतरता यांमुळे सोविएत युनियनवर प्रचंड आर्थिक बोजा आला. शीतयुद्धातील शस्त्रास्त्र स्पर्धा चालू ठेवणे सोविएत युनियनला कठीण होत गेले, ज्यामुळे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण झाला.

२. मिखाईल गोर्बाचेवची सुधारणा धोरणे - पेरेस्त्रोइका आणि ग्लासनोस्त

- १९८५ मध्ये मिखाईल गोर्बाचेव सोविएत युनियनचा अध्यक्ष बनला. त्यांनी साम्यवादी व्यवस्था सुधारण्यासाठी पेरेस्त्रोइका (पुनर्रचना) आणि ग्लासनोस्त (उघडपणा) या दोन धोरणांची अंमलबजावणी केली.
  - पेरेस्त्रोइका: या धोरणामुळे सोविएत अर्थव्यवस्थेत बदल घडवण्यासाठी काही प्रमाणात बाजारपेठीय सुधारणा केल्या गेल्या. यामुळे आर्थिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला गेला.
  - ग्लासनोस्त: या धोरणामुळे सोविएत युनियनमध्ये राजकीय खुलेपण आणले गेले. पत्रकारिता आणि नागरिकांना अधिक स्वातंत्र्य देण्यात आले. यामुळे सोविएत युनियनमध्ये असंतोष उफाळून आला आणि नागरिकांनी अधिक स्वातंत्र्य आणि अधिकाराची मागणी केली.

३. अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठीचे प्रयत्न

- गोर्बाचेवने शीतयुद्ध संपवण्यासाठी अमेरिका आणि पाश्चिमात्य देशांशी संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केले. १९८५ ते १९८८ या काळात गोर्बाचेव आणि रोनाल्ड रेगन यांच्यात चार महत्त्वाच्या बैठका झाल्या. या बैठकीत अण्वस्त्रांचा वापर कमी करण्यासाठी आणि जागतिक शांततेसाठी काही करार करण्यात आले.
- **INF Treaty (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty)** – १९८७: या करारामुळे अमेरिकेने आणि सोविएत युनियनने मध्यम अंतराच्या अण्वस्त्रांवर मर्यादा आणल्या. यामुळे शीतयुद्धातील अण्वस्त्र स्पर्धा कमी होण्यास मदत झाली.

४. पूर्व युरोपातील साम्यवादी सरकारांचे पतन

- १९८९ मध्ये पूर्व युरोपातील साम्यवादी शासन व्यवस्थेत मोठे बदल घडले. पूर्व जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, आणि चेकोस्लोव्हाकिया या देशांमध्ये साम्यवादाविरोधी चळवळी उफाळून आल्या आणि जनता स्वतंत्र शासनाची मागणी करू लागली. सोविएत युनियनने या देशांमध्ये लष्करी हस्तक्षेप करण्यास नकार दिला. त्यामुळे या देशांमध्ये लोकशाहीसाठी लढणाऱ्या चळवळींना अधिक बळ मिळाले.
- बर्लिनची भिंत पाडली जाणे (१९८९): १९८९ मध्ये बर्लिनची भिंत पाडण्यात आली. ही घटना शीतयुद्धाच्या समाप्तीचे प्रतीक मानली जाते, कारण यामुळे जर्मनी एकत्रित झाले आणि साम्यवादाचे पतन प्रत्यक्षात दिसू लागले.

५. सोविएत युनियनचे विघटन (१९९१)

- सोविएत युनियनच्या अंतर्गत राष्ट्रांमध्ये असंतोष वाढत गेला, आणि अनेक प्रजासत्ताकांनी स्वातंत्र्याची मागणी केली. १९९१ मध्ये सोविएत युनियनची आर्थिक स्थिती आणखी बिकट झाली, आणि त्यामुळे सोविएत युनियनचे विघटन झाले.
- डिसेंबर १९९१ मध्ये सोविएत युनियनचे १५ प्रजासत्ताक स्वतंत्र राष्ट्रे बनली, ज्यामुळे शीतयुद्ध अधिकृतपणे संपुष्टात आले. गोर्बाचेवने २५ डिसेंबर १९९१ रोजी सोविएत युनियनचे अध्यक्षपद सोडले, ज्यामुळे शीतयुद्धाचा शेवट झाला.

शीतयुद्ध संपवणारे प्रमुख नेते आणि त्यांची भूमिका

१. मिखाईल गोर्बाचेव (**Soviet Union**): गोर्बाचेवने सुधारणा धोरणे आणून सोविएत युनियनची व्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या पेरेस्त्रोइका आणि ग्लासनोस्त धोरणामुळे साम्यवादी विचारधारा आणि सोविएत युनियनची कठोर सत्ताही कमकुवत झाली.

२. रोनल्ड रेगन (अमेरिका): अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्ष रोनल्ड रेगनने सोविएत युनियनच्या विरोधात कडक भूमिका घेतली होती, परंतु गोर्बाचेव अध्यक्ष बनल्यानंतर त्यांनी सोविएत युनियनशी चर्चा आणि सामंजस्यासाठी पुढाकार घेतला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे INF Treaty सारखे करार झाले.

शीतयुद्ध संपण्यासाठी अनेक घटक आणि नेत्यांचे प्रयत्न कारणीभूत ठरले. सोविएत युनियनची आर्थिक घसरण, गोर्बाचेवची सुधारणा धोरणे, पूर्व युरोपातील साम्यवादाविरोधी चळवळी, आणि अमेरिका-सोविएत मैत्रीपूर्ण संबंध या सगळ्यांचा परिपाक म्हणून शीतयुद्ध संपले. सोविएत युनियनचे विघटन ही या संघर्षाच्या समाप्तीची मुख्य घटना होती, ज्यामुळे जग एका नव्या राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेकडे वाटचाल करू लागले.

राज्यशास्त्र आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात, ध्रुवीयता (Polarity) म्हणजे जागतिक सत्ता केंद्रे किंवा प्रभावी राष्ट्रे कोणत्या प्रकारे विभागली गेली आहेत, याचे स्पष्टीकरण देते. ही संकल्पना चार प्रकारांत विभागली जाते: एकध्रुवीयता, द्विध्रुवीयता, बहुध्रुवीयता आणि ध्रुवरहितता. हे प्रत्येक प्रकार वेगवेगळ्या कालखंडात वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीने आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव टाकतात.

१. एकध्रुवीयता (Unipolarity)

एकध्रुवीयता म्हणजे एकाच राष्ट्राचे किंवा सत्तेचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रभुत्व असणे. अशा वेळी एका राष्ट्राला इतकी प्रचंड सत्ता असते की इतर राष्ट्रांना त्याच्याशी स्पर्धा करणे कठीण होते. एकध्रुवीयतेत त्या शक्तिशाली राष्ट्राकडे आर्थिक, लष्करी, राजनैतिक, आणि सांस्कृतिक सर्व बाजूंनी वर्चस्व असते.

उदाहरण:

- अमेरिका – शीतयुद्धानंतरचे जग (१९९१ नंतर): सोविएत युनियनच्या पतनानंतर अमेरिका एकमेव महासत्ता राहिली, ज्यामुळे १९९० च्या दशकात आणि २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीला एकध्रुवीयता दिसून आली. अमेरिका जगात सर्वात बलाढ्य सैन्य, प्रभावशाली अर्थव्यवस्था आणि तंत्रज्ञानातील नेतृत्व राखणारे राष्ट्र बनले. इराक युद्ध (२००३) किंवा अफगाणिस्तानातील हस्तक्षेप (२००१) यांसारख्या घटनांमध्ये अमेरिकेचे एकहाती वर्चस्व दिसून आले.

वैशिष्ट्ये:

- एकमेव शक्तीवर आधारित जागतिक व्यवस्था.
- अमेरिकेप्रमाणेच एकदेशाचे संरक्षण, अर्थव्यवस्था आणि राजकारणावर प्रभाव.
- जागतिक निर्णयांवर एक देशाचा प्रभाव.

२. द्विध्रुवीयता (Bipolarity)

द्विध्रुवीयता म्हणजे दोन प्रमुख सत्ताकेंद्रांचे अस्तित्व, जिथे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दोन प्रतिस्पर्धी महासत्तांमध्ये संघर्ष किंवा तणावाचे वातावरण असते. प्रत्येक महासत्ता आपल्या प्रभावक्षेत्रामध्ये असलेल्या राष्ट्रांचे गट तयार करते.

उदाहरण:

- अमेरिका आणि सोविएत युनियन – शीतयुद्ध (१९४५-१९९१): दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका आणि सोविएत युनियन हे दोन महासत्तांचे गट अस्तित्वात आले. अमेरिका आणि तिचे पश्चिम युरोपातील साथीदार (नाटो) आणि सोविएत युनियन आणि त्याच्या पूर्व युरोपातील सहयोगी (वॉरसॉ करार) हे दोन स्पष्ट गट तयार झाले. या दोन गटांमध्ये थेट युद्ध झाले नाही, परंतु कोरियन युद्ध, व्हिएतनाम युद्ध, क्युबन क्षेपणास्त्र संकट यांसारख्या अनेक प्रॉक्सी युद्धांमधून द्विध्रुवीय संघर्ष प्रकट झाला.

वैशिष्ट्ये:

- दोन प्रमुख सत्ताकेंद्रे (सुपरपॉवर्स) असतात.
- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सत्तेचा संघर्ष आणि तणाव असतो.
- प्रत्येक महासत्ता आपापल्या गटाचे समर्थन करते, ज्यामुळे प्रॉक्सी युद्धे होतात.

३. बहुध्रुवीयता (Multipolarity)

बहुध्रुवीयता म्हणजे तीन किंवा त्याहून अधिक सत्ताकेंद्रांचे अस्तित्त्व असणे. बहुध्रुवीय व्यवस्थेत अनेक शक्ती असतात, ज्या आपल्या प्रभावासाठी एकमेकांशी स्पर्धा करतात, परंतु त्यांच्यात सहकारही असू शकतो. बहुध्रुवीयतेत काही प्रमुख देश आपले प्रभावक्षेत्र स्थापन करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध धोरणे वापरतात.

उदाहरण:

- पहिले महायुद्धपूर्व युरोप (१९१४ पूर्वी): पहिल्या महायुद्धापूर्वी युरोपात अनेक प्रमुख सत्ताकेंद्रे होती, जसे की ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, ऑस्ट्रिया-हंगेरी साम्राज्य, आणि रशिया. या काळात विविध आघाड्यांचे संघटन आणि राष्ट्रांमधील संधीचा अंदाज येण्यास अवघड होत असे, कारण सर्वजण आपापल्या गटांसोबत युद्धासाठी तयार होते.
- सध्याचे जागतिक वातावरण: आजच्या काळात अमेरिका, चीन, युरोपियन संघ, रशिया आणि भारत हे प्रमुख सत्ताकेंद्र आहेत. चीनच्या वाढत्या आर्थिक आणि लष्करी सामर्थ्यामुळे आणि युरोपियन संघाच्या आर्थिक प्रभावामुळे आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था बहुध्रुवीयतेकडे झुकत आहे.

वैशिष्ट्ये:

- अनेक सत्ताकेंद्रे असल्याने सत्ता संतुलन (Balance of Power) ठेवण्याचे प्रयत्न.
- सहकार आणि स्पर्धा यांचा एकत्रित परिणाम.
- एकमेकांशी संघर्ष टाळण्यासाठी विविध राष्ट्रांचे सामंजस्याचे प्रयत्न.

४. ध्रुवरहितता (Nonpolarity)

ध्रुवरहितता म्हणजे जागतिक व्यवस्थेत कोणत्याही ठराविक महासत्तेचे वर्चस्व नसणे. ध्रुवरहित व्यवस्थेत सत्तेचे अनेक लहान किंवा माध्यम केंद्र असतात, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कोणत्याही एका शक्तीचे वर्चस्व दिसत नाही. ध्रुवरहितता ही एक प्रकारची "सत्तेची विस्कळीतता" असते.

उदाहरण:

- सध्याचा हळूहळू विकसित होत असलेला ध्रुवरहित दृष्टिकोन: आजच्या काळात जगातील सामर्थ्य अधिक विखुरलेले आहे. प्रादेशिक शक्तींचा वाढता प्रभाव, आंतरराष्ट्रीय संघटना (संयुक्त राष्ट्रसंघ,

जागतिक राजकारण

युरोपियन संघ), आणि आर्थिक संस्था (IMF, WTO) यामुळे जागतिक सत्ता अनेक केंद्रांमध्ये विभागली गेली आहे. त्यामुळे पूर्णतः धुवरहित व्यवस्थेचा उदय दिसून येत आहे, ज्यामध्ये कोणतेही एकच राष्ट्र पूर्णतः वर्चस्व राखत नाही.

वैशिष्ट्ये:

- सत्ता अनेक लहान किंवा माध्यम केंद्रांमध्ये विभागली जाते.
- कोणत्याही एका राष्ट्राचे वर्चस्व नसल्याने निर्णय प्रक्रिया संथ असते.
- प्रादेशिक शक्ती आणि जागतिक संस्थांचा प्रभाव वाढतो.

या चार ध्रुवीय व्यवस्थांची तुलना

ध्रुवीयता प्रकार	मुख्य सत्ताकेंद्रे	उदाहरणे	वैशिष्ट्ये
एकध्रुवीयता	एक सत्ताकेंद्र	शीतयुद्धानंतर अमेरिका	एका शक्तीचे वर्चस्व
द्विध्रुवीयता	दोन प्रमुख सत्ताकेंद्रे	शीतयुद्धातील अमेरिका आणि सोविएत युनियन	दोन शक्तींचा संघर्ष
बहुध्रुवीयता	तीन किंवा अधिक सत्ताकेंद्रे	पहिले महायुद्धपूर्व आधुनिक काळ	युरोप, अनेक राष्ट्रांचे सत्तेवर संतुलन
धुवरहितता	कोणतेही सत्ताकेंद्र नाही	ठराविक जागतिक सध्याचा संदर्भ	सत्तेची विखुरलेली रचना

निष्कर्ष:

या विविध ध्रुवीयता व्यवस्थांमध्ये प्रत्येक प्रकारचे वैशिष्ट्य आहे. एकध्रुवीय व्यवस्थेत शांतता टिकवण्यासाठी एका राष्ट्राच्या प्रभुत्वाची भूमिका असते, तर द्विध्रुवीय व्यवस्था नेहमी संघर्षाच्या उंबरठ्यावर असते. बहुध्रुवीयतेत अनेक सत्ताकेंद्रे असल्याने सत्तेचे संतुलन साधण्यासाठी अधिक प्रयत्न करावे लागतात, आणि धुवरहित व्यवस्थेत प्रादेशिक शक्ती आणि जागतिक संघटना महत्त्वाच्या ठरतात. आजच्या बहुध्रुवीय व धुवरहित युगात जागतिक संबंध अधिक गुंतागुंतीचे बनले आहेत, ज्यामुळे राष्ट्रांमध्ये सहकार्य आणि संघर्ष यांचे मिश्रण दिसून येते.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे विविध प्रकार

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे विविध प्रकार वेगवेगळ्या कारणांनी आणि परिस्थितीने आकार घेतात. राज्यशास्त्रात या संघर्षांचे वर्गीकरण त्यांच्या स्वरूप, उद्दिष्टे, आणि पद्धती यांनुसार केले जाते. खाली आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे प्रमुख प्रकार स्पष्ट केले आहेत:

१. सीमावाद संघर्ष (Territorial Conflicts)

सीमावाद संघर्षात दोन राष्ट्रे त्यांच्या सीमांचे किंवा विशिष्ट भूभागाचे मालकी हक्क असल्याचा दावा करतात. अनेकदा यामध्ये ऐतिहासिक कारणे, सांस्कृतिक दावा, किंवा सामरिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे भूभाग यांचा समावेश असतो. सीमावाद हे संघर्ष प्राचीन काळापासून आजपर्यंत चालू आहेत.

- उदाहरण: भारत-चीन सीमावाद: भारत आणि चीन यांच्यातील सीमावादाचे अनेक संघर्षांचे मुद्दे आहेत, ज्यामध्ये अरुणाचल प्रदेश आणि अक्साई चीन या क्षेत्रांचा समावेश आहे. हे प्रश्न १९६२ च्या भारत-चीन युद्धामध्ये उफाळून आले, आणि आजही दोन्ही देशांत याबाबत तणाव आहे.

२. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)

आर्थिक संघर्षामध्ये दोन किंवा अधिक राष्ट्रे आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंवा व्यापार, बाजारपेठ, व औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये वर्चस्व मिळवण्यासाठी संघर्ष करतात. आर्थिक संघर्ष बहुतेकदा व्यापार प्रतिबंध, आर्थिक निर्बंध, किंवा संपत्तीच्या साधनांवर नियंत्रण यांमुळे होतो.

- उदाहरण: अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध: अमेरिका आणि चीनमध्ये २०१८-२०१९ च्या काळात व्यापार शुल्कांवरून तणाव निर्माण झाला. दोन्ही राष्ट्रांनी एकमेकांच्या वस्तूवर शुल्क लादले, ज्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम झाला.

३. विचारधारात्मक संघर्ष (Ideological Conflicts)

विचारधारात्मक संघर्षामध्ये राष्ट्रे त्यांच्या वेगवेगळ्या राजकीय किंवा सामाजिक विचारसरणींमुळे परस्पर विरोधात असतात. साम्यवाद आणि भांडवलशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि धार्मिक शासन यांसारख्या विचारसरणींमधील विरोध या संघर्षांचे प्रमुख घटक असतात.

- उदाहरण: शीतयुद्ध (Cold War): शीतयुद्ध हे अमेरिका (भांडवलशाही) आणि सोविएत युनियन (साम्यवाद) या दोघांमधील विचारधारात्मक संघर्षांचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. दोन्ही राष्ट्रांनी विविध मार्गांनी एकमेकांशी स्पर्धा केली, प्रॉक्सी युद्धे लढली आणि त्यांच्या विचारसरणीचा प्रसार केला.

४. सांस्कृतिक संघर्ष (Cultural Conflicts)

सांस्कृतिक संघर्षामध्ये भाषा, धर्म, जातीयता, आणि इतर सांस्कृतिक घटकांमुळे राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होतो. सांस्कृतिक संघर्ष बहुतेकदा सामाजिक भेदभाव, धार्मिक मतभेद, किंवा अल्पसंख्याकांच्या हक्कांवरून उफाळतो.

- उदाहरण: इस्रायल-पॅलेस्टाईन संघर्ष: इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन यांच्यातील संघर्ष सांस्कृतिक, धार्मिक, आणि क्षेत्रीय तणावाचे मिश्रण आहे. या संघर्षामध्ये ज्यू आणि इस्लाम धर्मीयांचा धार्मिक व सांस्कृतिक संघर्ष मोठ्या प्रमाणावर दिसतो.

५. सामरिक संघर्ष (Strategic Conflicts)

सामरिक संघर्ष हे सैन्यशक्ती, सुरक्षेचे प्रश्न, आणि सामरिक स्थानामुळे निर्माण होतात. या संघर्षात राष्ट्रे आपला सामरिक फायदा टिकवण्यासाठी किंवा विरोधी शक्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी संघर्ष करतात. सामरिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे असलेले भूभाग किंवा शस्त्रास्त्र तंत्रज्ञान हे या संघर्षाचे केंद्र असतात.

- उदाहरण: दक्षिण चीन समुद्रातील संघर्ष: दक्षिण चीन समुद्र हा क्षेत्र सामरिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. चीन, फिलीपिन्स, व्हिएतनाम आणि इतर देश या समुद्राच्या नियंत्रणासाठी संघर्ष करत आहेत, कारण या क्षेत्रात सागरी व्यापार मार्ग तसेच ऊर्जा स्रोत असल्याचा अंदाज आहे.

६. धार्मिक संघर्ष (Religious Conflicts)

धार्मिक संघर्ष म्हणजे दोन किंवा अधिक राष्ट्रे किंवा समाज धार्मिक तत्त्वज्ञान, आचारधर्म, किंवा धार्मिक अधिकारांमुळे एकमेकांच्या विरोधात असणे. या संघर्षामध्ये धार्मिक विविधता स्वीकारण्यास नकार, धर्माच्या प्रादेशिक अधिकारांचे रक्षण यांचा समावेश होतो.

- उदाहरण: भारत-पाकिस्तान धार्मिक संघर्ष: भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील तणाव केवळ क्षेत्रीय किंवा सैनिकी नसून त्यात धार्मिक तणाव देखील आहे. १९४७ मध्ये भारत-पाकिस्तान फाळणीमध्ये दोन्ही देश धार्मिक आधारावर विभागले गेले, ज्यामुळे काश्मीरसारख्या मुद्द्यांवर धार्मिक तणाव कायम आहे.

७. जलसंवर्धन व नद्यांचे नियंत्रण संघर्ष (Conflicts over Water Resources)

जलसंवर्धन आणि नद्यांच्या नियंत्रणासाठी राष्ट्रांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो, कारण जलस्रोत ही अत्यावश्यक संपत्ती आहे. विशेषतः पाण्याच्या टंचाईच्या परिस्थितीत किंवा सीमेवरील नद्यांच्या नियंत्रणाबाबत राष्ट्रांमध्ये तणाव होऊ शकतो.

- उदाहरण: भारत-बांगलादेश तिस्ता नदी जलवाटप विवाद: भारत आणि बांगलादेश यांच्यात तिस्ता नदीच्या पाणीवाटपावरून वाद आहे. या जलवाटपाच्या मुद्द्यावर दोन्ही देशांनी अनेक वर्षे चर्चा केली आहे, कारण तिस्ता नदीच्या पाण्याचा शेती आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी दोन्ही राष्ट्रांना वापर करावा लागतो.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या क्षेत्रात, पर्यावरणीय आणि सायबर संघर्ष हे आधुनिक जगातील महत्त्वाचे मुद्दे बनले आहेत. दोन्ही प्रकारांचे स्वरूप आणि परिणाम वेगवेगळे असले तरी ते जागतिक शांतता, सुरक्षा, आणि स्थिरतेसाठी गंभीर आव्हाने निर्माण करतात. खाली पर्यावरणीय आणि सायबर संघर्षांचे विस्तृत वर्णन दिले आहे.

---

१. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)

पर्यावरणीय संघर्ष म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्ती, हवामान बदल, आणि पर्यावरणीय समस्यांवरून राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होणे. या संघर्षाचा संबंध बहुतेकदा पाणी, खनिजे, वनसंपत्ती, किंवा ऊर्जा संसाधने यांसारख्या नैसर्गिक साधनांच्या मालकी, वापर, आणि संवर्धनाशी असतो.

पर्यावरणीय संघर्षांचे प्रमुख मुद्दे:

- जलसंपत्तीवर नियंत्रण: अनेक देशांमध्ये सीमेवर वाहणाऱ्या नद्यांवरून संघर्ष होतो. पाणी हे सीमित साधन असल्याने त्यावर नियंत्रणासाठी शेजारी देशांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

- उदाहरण: नील नदीवरील संघर्ष: नील नदीवरून इजिप्त, इथिओपिया, आणि सुदान या देशांमध्ये तणाव आहे. इथिओपियाने ग्रँड रेनेसान्स धरण बांधण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे इजिप्तला पाण्याची कमतरता भासण्याची भीती आहे.
- हवामान बदल (**Climate Change**): हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या, जसे की समुद्राचे वाढते पाणीस्तर, दुष्काळ, आणि अन्नसुरक्षा यांमुळे राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होतो. गरिब राष्ट्रे हवामान बदलासाठी श्रीमंत राष्ट्रांना जबाबदार धरतात, कारण औद्योगिक राष्ट्रांनी वातावरणात कार्बनचे प्रमाण वाढवले आहे.
  - उदाहरण: पॅरिस करार (**Paris Agreement**): पॅरिस कराराने अनेक देशांना कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याची जबाबदारी दिली आहे. मात्र, काही देशांनी कार्बन उत्सर्जन नियंत्रणात ठेवण्यासाठी पुरेशी पावले उचलली नसल्यामुळे तणाव निर्माण झाला आहे.
- खनिज संपत्ती आणि वनीकरण: अनेक वेळा खनिजे, जसे की तेल, कोळसा, यावरून संघर्ष होतात. याशिवाय, वनीकरणाच्या मुद्द्यावरूनही राष्ट्रांमध्ये मतभेद असू शकतात. काही देश जंगलतोड करून आपल्या अर्थव्यवस्थेला चालना देतात, तर काही देश पर्यावरणीय संवर्धनासाठी त्याचा विरोध करतात.
  - उदाहरण: अमेझॉन जंगलाचा मुद्दा: ब्राझीलमधील अमेझॉन जंगलाचे संरक्षण हा आंतरराष्ट्रीय मुद्दा बनला आहे. अनेक देश ब्राझीलवर जंगलतोड कमी करण्यासाठी दबाव टाकत आहेत, कारण अमेझॉन जंगलाला "जगाचे फुफ्फुसे" मानले जाते.

पर्यावरणीय संघर्षांचे परिणाम:

- पाणी, अन्न, आणि अन्य नैसर्गिक साधनांची कमतरता निर्माण होणे.
- शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष, स्थलांतर, आणि सामाजिक अस्थिरता.
- हवामान बदलामुळे जागतिक तापमान वाढ, समुद्राच्या पातळीतील वाढ, आणि जैवविविधता कमी होणे.

२. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)

सायबर संघर्ष हे आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित असलेल्या संघर्षांचे एक स्वरूप आहे. यामध्ये इंटरनेट आणि संगणक तंत्रज्ञानाचा वापर करून राष्ट्रे किंवा गट एकमेकांवर सायबर हल्ले करतात. सायबर संघर्षांचे उद्दीष्टे अनेक असू शकतात, जसे की माहिती चोरी, आर्थिक हानी करणे, लष्करी किंवा औद्योगिक यंत्रणेचे नुकसान करणे, किंवा राष्ट्रांच्या मनोबलावर परिणाम करणे.

सायबर संघर्षांचे प्रमुख मुद्दे:

- सायबर हल्ले (**Cyber Attacks**): सायबर हल्ल्यात हॅकर्स संगणक यंत्रणा, सरकारी वेब साइट्स, किंवा आर्थिक संस्था यांवर आक्रमण करतात. यात डेटाची चोरी, नेटवर्क बंद पाडणे, किंवा माहितीचे विकृतीकरण करणे यांचा समावेश असतो.
  - उदाहरण: २०१७ चा वानाक्राय रॅन्समवेअर हल्ला (**WannaCry Ransomware Attack**): या हल्ल्यात एक सायबर व्हायरस नेहमीच्या संगणक सिस्टीम्समध्ये घुसला आणि अनेक देशांच्या सरकारी, वैद्यकीय, आणि औद्योगिक डेटा प्रणालींना मोठे नुकसान केले.
- इन्फ्रास्ट्रक्चरवर हल्ला: सायबर हल्ल्यांद्वारे विद्युत प्रकल्प, वीज वितरण व्यवस्था, जल वितरण व्यवस्था, आणि इतर महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा लक्ष्य केल्या जाऊ शकतात. यामुळे राष्ट्रांच्या सार्वजनिक जीवनावर परिणाम होतो.
  - उदाहरण: यूक्रेनचा वीज वितरण प्रणालीवरील सायबर हल्ला (**Ukraine Power Grid Attack - 2015**): या हल्ल्यात हॅकर्सनी युक्रेनच्या वीज वितरण प्रणालीला लक्ष्य केले, ज्यामुळे लाखो लोकांना काही काळासाठी वीज नसल्यामुळे त्रास सहन करावा लागला.

- राजकीय हस्तक्षेप (**Political Interference**): काही राष्ट्रे दुसऱ्या राष्ट्राच्या निवडणुका किंवा राजकीय प्रक्रिया प्रभावित करण्यासाठी सायबर हल्ल्यांचा वापर करतात. यामध्ये सोशल मीडियावर खोट्या बातम्या पसरवणे, प्रचार मोहिमा बिघडवणे, आणि राजकीय विरोधकांना लक्ष्य करणे यांचा समावेश असतो.
  - उदाहरण: अमेरिका निवडणुक २०१६ सायबर हस्तक्षेप: २०१६ च्या अमेरिकेच्या अध्यक्षीय निवडणुकीत रशियन हॅकर्सवर आरोप करण्यात आला की त्यांनी सोशल मीडियावर खोट्या बातम्या आणि प्रचार मोहिमा पसरवून निवडणुकीत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला.

सायबर संघर्षाचे परिणाम:

- राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका, कारण सायबर हल्ल्यांमुळे लष्करी माहिती चोरीला जाऊ शकते.
- आर्थिक नुकसान, कारण सायबर हल्ल्यांमुळे आर्थिक संस्था आणि वित्तीय प्रणालींना मोठे नुकसान होऊ शकते.
- सामाजिक अस्थिरता, कारण खोट्या बातम्या आणि गुप्त प्रचार मोहिमांमुळे समाजात असंतोष निर्माण होऊ शकतो.

पर्यावरणीय आणि सायबर संघर्ष हे दोन्ही प्रकार आधुनिक जागतिक तणाव आणि असुरक्षेची नवी आयामे आहेत. पर्यावरणीय संघर्ष नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित असून, जागतिक तापमानवाढ, पाण्याची कमतरता, आणि संसाधनांचा तुटवडा यामुळे वाढत आहेत. याउलट, सायबर संघर्ष हा तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या अवलंबनामुळे उदयास आलेला आहे, ज्यामध्ये डिजिटल यंत्रणेचे हल्ले, माहिती चोरी, आणि राजकीय हस्तक्षेप हे प्रकार दिसतात. या संघर्षाचे स्वरूप, परिणाम, आणि नियंत्रण करण्यासाठी राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवून धोरणात्मक पावले उचलणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे प्रकार विविध असतात, आणि प्रत्येक प्रकार वेगवेगळ्या कारणांनी उत्पन्न होतो. अनेकदा हे संघर्ष एकमेकांशी मिश्रित स्वरूपाचे असतात, ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक प्रकारांचा एकत्रित परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, इस्रायल-पॅलेस्टाईन संघर्षामध्ये क्षेत्रीय, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक असे सर्व प्रकार दिसून येतात. या सर्व प्रकारांचे अभ्यास केल्यास आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक सखोल आणि स्पष्टपणे समजून घेण्यास मदत होते.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे बदलते स्वरूप

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे स्वरूप काळानुसार बदलत आले आहे. पारंपरिक संघर्षापासून आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानावर आधारित आणि पर्यावरणीय समस्यांशी संबंधित संघर्षापर्यंत या संघर्षाचा विकास होत आहे. या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करण्यासाठी काही महत्त्वाचे टप्पे आणि उदाहरणे दिली आहेत.

१. पारंपरिक लष्करी संघर्ष (Traditional Military Conflicts)

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचा प्रारंभ बहुधा पारंपरिक लष्करी संघर्षाने झाला. हे संघर्ष दोन राष्ट्रांमधील सरळ लष्करी कारवाईवर आधारित असत, ज्यामध्ये राष्ट्रे एकमेकांवर थेट सैनिकी आक्रमण करीत असत.

- उदाहरण: पहिले आणि दुसरे महायुद्ध – हे पारंपरिक संघर्षाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. दोन्ही महायुद्धांमध्ये राष्ट्रांनी थेट लष्करी कारवाई केली आणि या युद्धांत लाखो लोकांचा जीव गेला.

वैशिष्ट्ये:

- लष्करी शक्तीवर आधारित, थेट आक्रमण.
- राष्ट्रांच्या सीमांचे उल्लंघन करून सैनिकी तुकड्या पाठवून विजय साधणे.
- बहुधा शस्त्रास्त्रे, रणगाडे, आणि युद्धनौका यांचा वापर.

२. प्रॉक्सी युद्धे (Proxy Wars)

शीतयुद्ध काळात थेट युद्ध टाळण्यासाठी राष्ट्रांनी प्रॉक्सी युद्धांचा अवलंब केला. प्रॉक्सी युद्धात एक राष्ट्र थेट युद्धात न उतरता तृतीय देशांमार्फत किंवा गटांमार्फत आपली राजकीय किंवा लष्करी उद्दिष्टे साध्य करते.

- उदाहरण: व्हिएतनाम युद्ध: या युद्धात अमेरिका दक्षिण व्हिएतनामला समर्थन देत होती, तर उत्तर व्हिएतनामला सोविएत युनियन आणि चीनने समर्थन दिले. हे थेट अमेरिका-सोविएत युद्ध नसले तरी दोन्ही महासत्तांनी आपली सत्तास्पर्धा प्रॉक्सी युद्धातून लढवली.

वैशिष्ट्ये:

- थेट सैनिकी सहभाग न ठेवता तृतीय गटांचा वापर.
- प्रभावक्षेत्र वाढवण्यासाठी स्थानिक गटांना आर्थिक आणि शस्त्रास्त्र मदत.
- शीतयुद्ध काळात विशेषतः प्रभावी.

३. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)

संपत्ती आणि आर्थिक संसाधने मिळवण्यासाठी राष्ट्रांमध्ये आर्थिक संघर्ष वाढला आहे. यात राष्ट्रांनी एकमेकांच्या व्यापार मार्गांवर निर्बंध घालणे, आर्थिक नाकेबंदी करणे, किंवा व्यापार धोरणांमधून तणाव निर्माण करणे यांचा समावेश होतो.

- उदाहरण: अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध (2018): या संघर्षात अमेरिका आणि चीनने एकमेकांच्या उत्पादनांवर मोठे शुल्क लादले. हा संघर्ष शस्त्रास्त्र वापरल्याशिवाय झालेला आर्थिक संघर्षाचा उत्तम उदाहरण आहे.

वैशिष्ट्ये:

- व्यापार प्रतिबंध, कर आणि आयातीवर शुल्क.
- आर्थिक प्रभाव गमावण्याची भीती.
- आंतरराष्ट्रीय व्यापार संबंधांवर परिणाम.

---

४. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)

सायबर तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सायबर संघर्ष मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. यात हॅकिंग, सायबर हल्ले, आणि माहितीचे विकृतीकरण यांचा समावेश आहे. सायबर संघर्ष राष्ट्रांच्या सुरक्षा प्रणालींवर, आर्थिक संस्था आणि महत्वपूर्ण पायाभूत सुविधांवर हल्ले करण्यासाठी वापरला जातो.

- उदाहरण: यूक्रेनवरील सायबर हल्ला (2015): यूक्रेनवरील वीज वितरण प्रणालीवर सायबर हल्ला केला गेला, ज्यामुळे लाखो लोकांना काही काळासाठी विजेशिवाय राहावे लागले. या घटनेने सायबर संघर्षाचे परिणाम स्पष्ट झाले.

वैशिष्ट्ये:

- थेट लष्करी आक्रमणाऐवजी संगणक प्रणालींवर हल्ला.
- सरकार, आर्थिक संस्था, आणि सामाजिक मीडियावर परिणाम.
- तंत्रज्ञानाचा वापर करून एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राची गोपनीय माहिती चोरणे.

---

५. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)

पर्यावरणीय मुद्द्यांवरून निर्माण होणारे संघर्ष आधुनिक काळात महत्वाचे बनले आहेत. जलसंपत्ती, जंगलांचे संरक्षण, आणि हवामान बदल या मुद्द्यांवरून राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

- उदाहरण: नील नदी जलसंपत्ती संघर्ष: इथिओपिया, इजिप्त आणि सुदान या राष्ट्रांमध्ये नील नदीच्या जलसंपत्तीवरून संघर्ष चालू आहे. इथिओपियाने धरण बांधल्यामुळे इजिप्तला पाण्याची कमतरता भासण्याची भीती आहे.

वैशिष्ट्ये:

- नैसर्गिक संसाधनांवरील तणाव.
- पर्यावरणीय संरक्षक धोरणांची आवश्यकता.
- जागतिक तापमानवाढ आणि जलसंपत्तीवरील नियंत्रणाचा मुद्दा.

६. राजकीय हस्तक्षेप आणि माहिती युद्ध (Political Interference and Information Warfare)

नवीन माध्यमांमुळे राष्ट्रांना दुसऱ्या देशाच्या राजकीय, आर्थिक, आणि सामाजिक व्यवस्थेत हस्तक्षेप करणे सोपे झाले आहे. माहिती युद्धामध्ये खोट्या बातम्या, प्रचार मोहिमा, आणि सार्वजनिक मत तयार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर होतो.

- उदाहरण: अमेरिका निवडणुकीत रशियन हस्तक्षेप (2016): रशियन हॅकर्सवर आरोप करण्यात आला की त्यांनी सोशल मीडियावर खोट्या बातम्या आणि प्रचार मोहिमा पसरवून अमेरिकेच्या निवडणुकीत हस्तक्षेप केला.

वैशिष्ट्ये:

- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर माहितीचा दुरुपयोग.
- निवडणुका आणि राजकीय प्रक्रियांवर परिणाम.
- जनतेच्या विचारांवर प्रभाव टाकण्याचे प्रयत्न.

असिमेट्रीक युद्ध म्हणजे युद्धाच्या अशा प्रकाराला म्हणतात, ज्यामध्ये दोन प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये लष्करी, आर्थिक, तांत्रिक किंवा साधनसंपत्तीमध्ये प्रचंड असमतोल असतो. असिमेट्रीक युद्धात एक शक्तिशाली राष्ट्र किंवा गट आणि एक कमकुवत, पण लढाऊ मानसिकतेने समृद्ध गट किंवा राष्ट्र असे दोन गट असतात. अशा युद्धात कमकुवत गट, पारंपरिक युद्ध पद्धती न वापरता विविध अनपेक्षित आणि नव्याने विकसित केलेल्या पद्धतींनी, उदा. गनिमी कावा, सायबर हल्ले, दहशतवादी कारवाया, हल्ले आणि प्रतिहल्ल्यांचा वापर करतो.

असिमेट्रीक युद्धाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण तंत्रे:

१. गनिमी कावा (Guerrilla Warfare): गनिमी कावा म्हणजेच छुपे हल्ले करून प्रतिपक्षावर दबाव आणण्याचे तंत्र. यात कमी संख्येने असलेले सैनिक किंवा लढाऊ गट लहान हल्ले करून शत्रूला थकवण्याचा प्रयत्न करतात.
२. दहशतवाद (Terrorism): दहशतवादी हल्ले हे असिमेट्रीक युद्धात प्रभावी साधन असतात, ज्यामध्ये भीती निर्माण करून प्रतिपक्षाचे मनोबल खच्ची करण्याचा प्रयत्न होतो.
३. सायबर हल्ले (Cyber Attacks): सायबर हल्ल्यांच्या माध्यमातून शत्रूच्या संगणक प्रणालींना बाधा आणून आर्थिक आणि लष्करी हानी पोहोचवली जाते.
४. माहिती युद्ध (Information Warfare): सोशल मीडियावर अफवा पसरवून, खोटी माहिती देऊन किंवा प्रचार मोहिमा चालवून शत्रूचे जनमत दूषित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

असिमेट्रीक युद्धाची उदाहरणे:

१. व्हिएतनाम युद्ध: व्हिएतनाम युद्धात अमेरिकेसारखी महासत्ता असूनही अमेरिकेला तोंड द्यावे लागले. उत्तर व्हिएतनामच्या लढाऊ गटांनी गनिमी कावा, भूमिगत हल्ले, आणि अनपेक्षित आक्रमणांच्या सहाय्याने अमेरिकेला त्रस्त केले.
२. अफगाणिस्तानातील तालिबान युद्ध: २००१ नंतर अमेरिकेने अफगाणिस्तानवर आक्रमण केले, पण तालिबानने गनिमी कावाच्या तंत्राचा वापर करून अमेरिकन सैन्याला त्रस्त केले.

३. अल-कायदा आणि आयसिसचे दहशतवादी हल्ले: अल-कायदा आणि आयसिस सारख्या दहशतवादी संघटनांनी आधुनिक तंत्रज्ञान आणि दहशतवादी हल्ल्यांचा वापर करून असिमेट्रीक युद्धाचे तंत्र अवलंबले.

असिमेट्रीक युद्ध हे पारंपरिक लष्करी संघर्षापेक्षा वेगळे आहे, कारण यात बलाढ्य शक्तीला तंत्र, रणनीती, आणि अनपेक्षित हल्ल्यांद्वारे पराभूत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे युद्धाचे प्रकार अधिक कठीण आणि अनिश्चित बनवतात, ज्यामुळे शक्तिशाली राष्ट्रांसाठी अशा युद्धांचा सामना करणे आव्हानात्मक ठरते.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षांचे स्वरूप आज अत्यंत बहुपेडी बनले आहे. पारंपरिक लष्करी संघर्ष, प्रॉक्सी युद्धे, आर्थिक संघर्ष, सायबर हल्ले, पर्यावरणीय मुद्दे, आणि माहिती युद्ध हे बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब आहेत. या सर्व संघर्षांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ज्यांची सोडवणूक करण्यासाठी जागतिक सहकार्य आणि धोरणात्मक उपायांची आवश्यकता आहे.

निःशस्त्रीकरण

1. इतिहास
2. दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत
3. दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा काळ
4. निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गातील अडचणी

साधारणपणे 'राष्ट्रा-राष्ट्रांतील शस्त्रास्त्रस्पर्धा कमी करण्यासाठी सर्वच किंवा काही शस्त्रास्त्रांवर मर्यादा किंवा संपूर्ण बंदी घालणे' या संकल्पनेस निःशस्त्रीकरण असे सामान्यतः म्हणता येईल. नित्य व्यवहारात 'निःशस्त्रीकरण' व 'शस्त्रनियंत्रण' या दोन संकल्पनांत भेद केला जात नसला, तरी त्या भिन्न आहेत.

लष्करी दृष्ट्या स्थैर्य किंवा समतोल घडवून आणण्यासाठी शस्त्रास्त्रांचे उत्पादन, उपयोजन वा उपयोग यांवर घातलेल्या मर्यादा म्हणजे शस्त्रनियंत्रण होय. याउलट निःशस्त्रीकरणाचा उद्देश दीर्घकालीन शांतता व सुरक्षितता हा असतो. शस्त्रनियंत्रण हे निःशस्त्रीकरणाच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल असल्यामुळे येथे शस्त्रास्त्रांवरील मर्यादा, त्यांचे नियंत्रण किंवा शस्त्रकपात या तिन्ही अर्थानी निःशस्त्रीकरण ही संज्ञा वापरली जाते.

निःशस्त्रीकरणाचे अनेक प्रकार असू शकतात. अंतर्गत सुरक्षिततेसाठी आवश्यक तेवढे शस्त्रबळ ठेवून इतर शस्त्रास्त्रांवर बंदी घालणे, यास संपूर्ण व सर्वांगीण निःशस्त्रीकरण म्हणता येईल. याउलट शस्त्रास्त्रांच्या अथवा सैनिकांच्या संख्येवर, त्यांवरील खर्चावर कमाल मर्यादा घालणे किंवा काही प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांवर बंदी घालणे, यास आंशिक निःशस्त्रीकरण म्हणता येईल. हे बंधन सर्व देशांसाठी असेल, तर त्यास सामान्य व फक्त एखाद्या प्रदेशातील देशापुरते असेल, तर त्यास स्थानिक निःशस्त्रीकरण म्हणण्यात येते. अशा निःशस्त्रीकरणामागील हेतू निरनिराळे असू शकतील.

काही शस्त्रांचे उत्पादन अतिशय खर्चिक असल्यामुळे (उदा., क्षेपणास्त्रविरोधी शस्त्रे इ.), तर काही शस्त्रप्रकार पाशवी असल्यामुळे (उदा., विषारी वायू, डमडम काडतुसे इ.) त्यांच्यावरील बंदी इष्ट वाजवी वाटेल. आक्रमकांना प्रोत्साहन मिळू नये म्हणून त्यांना उपयोगी शस्त्रांवर बंदी घालून (उदा., अणुबाँब) संरक्षणोपयोगी शस्त्रांना (उदा., विमानविरोधी तोफा, रडार) उत्तेजन दिले जाऊ शकेल. यालाच गुणात्मक निःशस्त्रीकरण म्हटले जाते.

निःशस्त्रीकरण घडवून आणण्याचेही अनेक प्रकार असू शकतात. निःशस्त्रीकरणाचा निर्णय एकतर्फी घेतला जाऊ शकतो. काही राज्यकर्त्यांची, युद्ध व शस्त्रास्त्रस्पर्धा अनैतिक आहे, अशी श्रद्धा असल्यामुळे ते स्वतःच्या देशासंबंधी असा निर्णय घेतील. उदा., दुसऱ्या महायुद्धानंतर जपानने आपल्या संविधानात शस्त्रीकरणावर बंदी घातली आहे. काही प्रकारची शस्त्रे देशाला परवडण्याजोगी नसल्यामुळेही असा निर्णय अनेक वेळा घेतला जातो. वरील दोन्ही कारणांमुळे आपण आण्विक शस्त्रांचे उत्पादन करणार नाही, असे भारताने जाहीर केले आहे.

युद्धाची संभाव्यता कमी असल्यामुळे, लोकमत शस्त्रीकरणास प्रतिकूल असल्यामुळेही एकतर्फी शस्त्रकपात घडून येऊ शकते. पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक देशांनी आपले सैन्यबळ स्वेच्छेने एकतर्फी कमी केले होते. प्रतिपक्षही आपले अनुकरण करील, किमान याचा गैरफायदा घेणार नाही, असा विश्वास वाटल्यामुळेही असे घडून येऊ शकते. जनतेच्या निःशस्त्र प्रतिकारावरील विश्वासामुळे गांधीजी व बर्ट्रंड रसेल यांनी एकतर्फी निःशस्त्रीकरणाचा पुरस्कार केला होता. आक्रमण झाल्यास त्या देशाचे रक्षण करण्याची हमी इतर देशांनी घेतल्यामुळेही एखादा देश निःशस्त्र होतो.

काही वेळा एखाद्या देशावर निःशस्त्रीकरण लादले जाते. युद्धोत्तर काळात पराभूत देशांवर बहुधा असा प्रसंग येतो; परंतु काळाच्या ओघात असे निःशस्त्रीकरण टिकत नाही. पारभूत देश ही बंधने झुगारण्याच्या संधीची वाट पाहत असतात आणि ती बंधने रहावीत म्हणून सतत त्या देशांवर दडपण ठेवणे जेत्या राष्ट्रांना कठीण होते. निःशस्त्रीकरण करण्याचा द्विपक्षी किंवा बहुपक्षी निर्णय हा जास्त टिकाऊ असतो. असा निर्णय प्रत्यक्ष वाटाघाटीनंतर घेतला जातो.

प्रत्येक देशाचे स्वतःचे लष्कर असणे स्वाभाविक असते. देशात सुव्यवस्था राखण्यासाठी, संभाव्य बंडखोरी मोडून काढण्यासाठी ते आवश्यक असते. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शांतता व सुरक्षितता राखण्याच्या, राष्ट्रांतील कलह सोडविण्याच्या कामी आंतरराष्ट्रीय कायदा व संयुक्त राष्ट्रांसारख्या जागतिक संघटना पुरेशा परिणामकारक नसल्यामुळे, राष्ट्रांना शेवटी स्वतःच्या लष्करी सामर्थ्यावरच अवलंबून रहावे लागते. म्हणूनच सैन्यबळ हे प्रत्येक राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचे प्रतीक मानण्यात येते. अर्थात सैन्यबळाचा वापर जसा शत्रूचे आक्रमण परतवून लावण्यासाठी होतो, तसा शत्रूवर प्रथम हल्ला करून त्यावर मात करण्यासाठी होऊ शकतो. किंबहुना बळाचा प्रत्यक्ष वापर केला गेला नाही, तरी वाटाघाटीत आपले ईप्सित साध्य करण्यासाठी एक राखीव उपाय म्हणूनही पुरेशा होतो; कारण राजकीय वाटाघाटीत प्रत्येक पक्षाची बाजू त्याच्या पाठीशी असलेल्या लष्करी सिद्धतेनुसार कमीअधिक बळकट मानली जाते.

हे सर्व खरे असले, तरीही शांततेच्या काळात सक्तीची लष्करभरती लोकप्रिय असत नाही. उच्च दर्जाची लष्करी सिद्धता राखणे हे खर्चाचेही असते. लष्करावरील बराच खर्च हा अनुप्तादक स्वरूपाचा असतो. लष्करासाठी लोककल्याणाच्या कामावरील खर्चात कपात करावी लागू नये, यासाठीही अनेकांना निःशस्त्रीकरण इष्ट वाटते. शिवाय राज्यकर्त्यांच्या हाती वाढत्या सैन्यबळामुळे लोकांत भीती निर्माण होते. यामुळे बेसुमार लष्करवाढ ही सामान्यतः लोकप्रिय असत नाही.

युद्धाची साधनेच नष्ट केली, तर युद्धाची शक्यता आपोआप कमी होईल, ही निःशस्त्रीकरणामागील प्रमुख भूमिका आहे. शस्त्रांस्त्रांमुळे युद्ध शक्य होते. एवढेच नव्हे, तर त्यांमुळे युद्धाची संभाव्यता वाढते असे अनेकांना वाटते. तथापि हा युक्तिवाद बरोबर नाही; कारण युद्धाचा उगम माणसाच्या मनात होतो. शस्त्रे जवळ असतात म्हणून माणसे लढतात असे नसून, लढावयाचे असते म्हणून ती शस्त्रे मिळवितात. जोपर्यंत लोभ, द्वेष हे विकार आहेत, इतरांना आपल्या प्रभावाखाली आणण्याची ईर्ष्या माणसाच्या मनात आहे आणि जोपर्यंत ही स्पर्धा अहिंसक मार्गानेच होत राहिल हे पाहणारी सर्वसत्ताधारी प्रबळ शक्ती जगात नाही अथवा माणसाच्या काही मूलप्रवृत्तीचे उन्नयन होणार नाही, तोपर्यंत युद्ध ही होणारच.

शस्त्रास्त्रांवर बंदी घातल्याने फार तर युद्धाचे तंत्र बदलेल, शस्त्रास्त्रांचे प्रकार बदलतील; पण युद्धे पूर्णतः नाहीशी होणार नाहीत. असेही म्हणता येऊ शकेल की आण्विक शस्त्रासारखी भयानक साधने बाळगणाऱ्या देशांत युद्ध अशक्य होते; कारण तेथे युद्ध फलदायी न ठरता त्याचा उद्देश विफल होतो. जेते व जित कोणीच उरत नाहीत. याउलट अलीकडच्या काळात मर्यादित शस्त्रास्त्रे असणाऱ्या देशांतच युद्धे झाली आहेत, हे लक्षणीय आहे.

शस्त्रास्त्रस्पर्धा ही स्वयंचलित प्रक्रिया नाही. आंतरराष्ट्रीय तणावाचे ते फल आहे. तेव्हा निःशस्त्रीकरणामुळे राजकीय ताण कमी होत नसून राजकीय सामंजस्यातून तणाव कमी होतो आणि निःशस्त्रीकरण शक्य होते, असे समीकरण मांडवायस हवे. या दृष्टीतून शस्त्रास्त्रे हे रोगाचे लक्षण आहे, रोग नव्हे. वैमनस्यास कारणीभूत होणारे प्रश्न मिटले म्हणजे त्या देशांतील शस्त्रास्त्रस्पर्धा आपोआप थांबते, असा इतिहास आहे.

सर्व देश निःशस्त्र झाले आणि पर्यायी आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था निर्माण झाली नाही, तर त्यामुळे शस्त्रास्त्रस्पर्धा युद्ध जाहीर झाल्यानंतर सुरू होईल एवढेच. जो देश लवकर सशस्त्र होऊ शकेल, तो यशस्वी होईल, कारण निःशस्त्रीकरणातून शस्त्रास्त्रांवर बंदी घालता येते ती उत्पादन करण्याच्या तंत्रज्ञानावर, त्यासाठी लागणाऱ्या क्षमतेवर बंदी घालता येणार नाही. अलीकडच्या काळात आण्विक शस्त्रास्त्रांवर निर्बंध घालण्यात काही प्रमाणात यश मिळाले आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे रशिया व अमेरिका या दोन्ही देशांजवळ आपल्या प्रतिस्पर्धी राष्ट्रांचा, कोणत्याही परिस्थितीत संपूर्ण नाश करण्याची क्षमता निर्माण झाली आहे. आण्विक शस्त्रांचा आणखी विकास करून ही क्षमता वाढविणे म्हणजे साधनसंपत्तीचा केवळ अपव्यय करणे होय. तेव्हा प्राप्त स्थितीतील लष्करी समतोल स्थिर राखणे हे दोघांच्याही हिताचे आहे, या जाणिवेतून आण्विक शस्त्रांच्या बाबतीत दोन्ही देशांनी काहीशी समान भूमिका अवलंबिली आहे.

शस्त्रास्त्रस्पर्धा ही आंतरराष्ट्रीय सत्तास्पर्धेचे दृश्यरूप आहे. राष्ट्रांचे हितसंबंध अनेकदा परस्परविरोधी असतात. आपले हित साध्य करण्यासाठी एखादे राष्ट्र प्रतिस्पर्धींवर दडपण आणू पाहते आणि मग त्यातून लष्करवाढीस सुरुवात होते. परस्परबांददलची भीती व अविश्वास यांमुळे शस्त्रास्त्रस्पर्धेच्या या दुष्टचक्रास गती मिळते. अशा परिस्थितीत शत्रू आपल्याहून वरचढ होण्यापूर्वी त्याच्यावर हल्ला करण्याचा मोह होणे स्वाभाविक आहे. यातून मग युद्धाची वाढती भीषणता लक्षात घेता, युद्ध टाळण्यासाठी निःशस्त्रीकरणाची मागणी एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी जोर धरू लागली.

इतिहास

निःशस्त्रीकरणाचा इतिहास हा काही थोड्या यशस्वी परंतु अनेक अयशस्वी प्रयत्नांची एक कहाणी आहे. जसजशी युद्धाची विध्वंसक शक्ती वाढू लागली, तसतशी निःशस्त्रीकरणाची मागणी जोर धरू लागली असे दिसते. त्याचे पुढील तीन टप्पे सामान्यतः मानतात.

दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत

निःशस्त्रीकरणाच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल म्हणजे हेग येथे १८९९ व १९०७ या साली भरलेल्या दोन आंतरराष्ट्रीय परिषदा होत. लष्करावरील खर्च व शस्त्रास्त्रे यांवर मर्यादा घालणे, हे त्यांचे एक प्रमुख उद्दिष्ट होते. निःशस्त्रीकरणाची व त्यासाठी आवश्यक विचारविनिमयाची इष्टता या परिषदांनी मान्य केली; परंतु पहिल्या महायुद्धापूर्वी या दिशेने फारशी प्रगती झाली नाही. युरोपमधील देशांत चाललेली शस्त्रास्त्रस्पर्धा ही काही अंशी पहिल्या महायुद्धास कारणीभूत होती, या जाणिवेतून युद्धोत्तर काळात स्थापन झालेल्या राष्ट्रसंघाकडे शस्त्रकपात करावयाचे कार्य सोपविण्यात आले होते.

युद्धात पराभूत झालेल्या राष्ट्रांच्या (जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगेरी, बल्गेरिया) लष्करी सामग्रीवर कडक निर्बंध घालण्यात आले. जर्मन सैन्याची कमाल मर्यादा एक लक्ष सैनिक ही ठरविण्यात आली. ज्हाईन नदीच्या खोऱ्याचे निर्लष्करीकरण करण्यात आले. जर्मनीस लढाऊ विमाने, पाणबुड्या, रणगाडे, तोफा इत्यादींचे उत्पादन करण्यास बंदी घालण्यात आली. युरोपमध्ये घडवून आणावयाच्या सामान्य निःशस्त्रीकरणाच्या दिशेने टाकलेले हे पहिले पाऊल आहे, असे सांगण्यात आले; परंतु त्यापुढचे पाऊल पडलेच नाही.

अमेरिकेने १९२१ मध्ये पुढाकार घेऊन प्रमुख देशांच्या आरमारांवर मर्यादा घालण्यासाठी वॉशिंग्टन येथे एक परिषद बोलविली. तीत फक्त प्रमुख लढाऊ जहाजांच्या बाबतीत ब्रिटन, अमेरिका व जपान यांच्यात ५ : ५ : ३ असे प्रमाण असावे, हे मान्य करण्यात आले. लष्करी दृष्ट्या लढाऊ जहाजांची उपयुक्तता कमी झाल्यामुळे हा करार शक्य झाला असावा. १९३० मध्ये लंडन येथे विनाशिका, पाणबुड्या, क्रूझर इत्यादींच्या बाबतीत वरील तीन देशांत ३ : ३ : २ हे प्रमाण ठरविण्यात आले. तात्कालिक लष्करी व राजकीय परिस्थितीत हे शक्य झाले.

१९३४ मध्ये ही परिस्थिती बदलताच जपानने या बंधनातून तत्काळ आपली सुटका करून घेतली. ब्रिटन व जर्मनी यांच्यातील १९३५ चा नाविक करार हा अशाच स्वरूपाचा होता. खरे तर, उपरिनिर्दिष्ट करार हे निःशस्त्रीकरणाची उदाहरणे नसून नियंत्रित शस्त्रास्त्रस्पर्धेची उदाहरणे होत.

‘राष्ट्रीय सुरक्षितता आणि (राष्ट्रसंघाचा) करारभंग करणाऱ्या राष्ट्रांविरुद्ध करावी लागणारी कारवाई, यांसाठी लागणारे लष्करी सामर्थ्य लक्षात घेऊन प्रत्येक राष्ट्राच्या शस्त्रसिद्धतेवर कमाल मर्यादा घालणे, आंतरराष्ट्रीय शांततेसाठी आवश्यक आहे’, असे राष्ट्रसंघाच्या सनदेत म्हटले होते. यासाठी राष्ट्रसंघाच्या समितीने योजना मांडावयाच्या होत्या. राष्ट्रसंघाने यासाठी प्रथम १९२० मध्ये एक हंगामी मिश्र आयोग व १९२५ मध्ये जागतिक निःशस्त्रीकरण परिषदेची पूर्वतयारी करण्यासाठी एक दुसरा आयोग नेमला.

त्यानंतर जागतिक परिषद १९३२ मध्ये बोलविण्यात आली. या सर्व प्रयत्नांतून काहीच फलनिष्पत्ती झाली नाही. लष्करी सामर्थ्य (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष) मोजण्याचे परिमाण काय असावे ? आक्रमक व संरक्षणात्मक शस्त्रांत भेद करणे योग्य होईल काय ? इ. अनेक अडचणींना या समित्यांना तोंड द्यावे लागले; परंतु सर्वांत प्रमुख अडचण म्हणजे, राजकीय परिस्थितीबद्दल युरोपीय देशांत असलेले मतभेद ही होय. राष्ट्रीय सुरक्षिततेची हमी मिळाल्याशिवाय निःशस्त्रीकरण व्यवहार्य नाही, अशी आग्रही भूमिका फ्रान्सने मांडली. याउलट निःशस्त्रीकरणाच्या बाबतीत सर्व राष्ट्रांना समान दर्जा असावा (म्हणजे जर्मनीस इतर राष्ट्रांइतकी शस्त्रसज्ज होण्याची मुभा असावी), असा हट्ट जर्मनीने धरला. १९३३ मध्ये हिटलर जर्मनीचा सत्ताधीश झाल्यावर त्याने जर्मनीवर लादलेली सर्व लष्करी बंधने झुगारून दिली व या परिषदेतून अंग काढून घेतले

दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा काळ

दुसऱ्या महायुद्धानंतर संभाव्य आक्रमक देशांविरुद्ध कारवाई करण्याच्या निकडीतून संयुक्त राष्ट्रे या जागतिक संघटनेचा जन्म झाला. त्यामुळे तिच्या सनदेत निःशस्त्रीकरणापेक्षा शस्त्रनियंत्रणावर भर देण्यात आला. तसेच तिचे स्वतःचे सैन्य असावे, यासाठीही तरतूद करण्यात आली आहे. अमेरिकेने १९४५ मध्ये अणुस्फोट केल्यावर आणि शीतयुद्धास सुरुवात झाल्यावर सर्वच चित्र पालटले.

१९६० पर्यंत अमेरिकेने मांडलेल्या सर्व निःशस्त्रीकरणाच्या योजना या आण्विक क्षेत्रात रशियावरील स्वतःची आघाडी टिकवून पारंपरिक शस्त्रांमधील रशियाचे बळ कमी करण्याच्या दृष्टीतून केलेल्या होत्या, तर व्यूहतात्मक दृष्टीतून अमेरिकेशी बरोबरीचा दर्जा मिळावा, यासाठी रशियाचे प्रयत्न चालू होते. एकीकडे अमेरिकेने बरूच योजना मांडून अण्वस्त्रांचे उत्पादन थांबवावे, अणुविषयक सर्व अधिकार एका आंतरराष्ट्रीय संस्थेकडे सोपवावेत, असे सुचविले.

अणुशक्तीचा उपयोग विधायक कार्यासाठीच व्हावा असे मत १९५३ मध्ये मांडले; परंतु त्याचबरोबर यांची प्रामाणिक अंमलबजाणी होते. आहे की नाही, हे ठरविण्यासाठी सर्व देशांत पाहणी करण्याची योजना असावी असा आग्रह धरला. अशा पाहणासाठी आकाशात मुक्त भ्रमण करण्याची सर्व देशांना मोकळीक असावी असे १९५५ मध्ये सुचविले. याउलट रशियाने मात्र आण्विक शस्त्रांचा आधी नाश करावा, त्यांच्या उपयोगावर बंदी घालावी, संपूर्ण निःशस्त्रीकरण व्हावे, अशा अतिरेकी मागण्या केल्या; मात्र कोणत्याही परकीय पाहणीस विरोध केला. अवकाशयानांच्या विकासानंतर आण्विक युद्धाचा धोका वाढला. रशिया व अमेरिका या दोघांकडेही एकमेकांना (व सर्व जगास) उद्ध्वस्त करण्याचे सामर्थ्य आले. एखाद्याने अचानक हल्ला केला, तरीही त्यास प्रतिटोला देण्याच्या योजना कार्यन्वित झाल्या. त्यामुळे आण्विक शस्त्रात वाढ करण्यातील वैयर्थ्य पटू लागले. त्याचबरोबर असे युद्ध गैरसमजुतीने सुरू होण्याचा धोका दिसू लागला.

१९६२ मध्ये क्यूबात क्षेपणास्त्रे ठेवण्याच्या प्रश्नावरून दोन्ही अतिबलशाली देशांत जो सामना झाला, त्यामुळे ही जाणीव अधिकच तीव्र झाली. इतर देशांच्या हाती आण्विक शस्त्रे येण्याची शक्यता निर्माण झाली. यामुळे आण्विक शस्त्रास्त्रस्पर्धेस मर्यादा घालण्याची गरज वाटू लागली. या सुमारास शीतयुद्ध थोडे शिथिल होऊ लागले होते. रशिया व अमेरिका यांच्यात नव्याने विचारविनिमय सुरू झाला. वातावरणातील आण्विक चाचण्या थांबविण्यासाठी ग्रेट ब्रिटन, रशिया व अमेरिका यांच्यात बोलणी सुरू झाली. ती संपेपर्यंत आपण असे चाचणीप्रयोग करणार नाही, असे त्यांनी एकतर्फी जाहीर केले. १९६३ मध्ये वातावरणातील आण्विक चाचण्या बंद करण्यासंबंधी करार झाला.

चीन व फ्रान्स या नव्या अणुशस्त्रधारी देशांनी यावर सहया केल्या नाहीत. अपघाताने अजाणता युद्ध सुरु होऊ नये म्हणून वॉशिंग्टन व माँस्को यांच्यात थेट दूरध्वनी योजण्याचा करार झाला (जून १९६३). अंतराळात ग्रह किंवा उपग्रह यांवर आण्विक शस्त्र न ठेवण्यासंबंधीचा करार मान्य करण्यात आला (जानेवारी १९६७). दक्षिण अमेरिकेचे आण्विक शस्त्रांपुरते निःशस्त्रीकरण करण्याचे मान्य झाले (फेब्रुवारी १९६७). समुद्रतळाचा उपयोग यासाठी होऊ नये असे ठरविण्यात आले (फेब्रुवारी १९७१). विषारी वायू किंवा रोगजंतू यांचा युद्धासाठी वापर होऊ नये, यासाठी १९७२ मध्ये करार झाला.

आण्विक शस्त्रांचा प्रसार इतर देशांत होऊ नये, यासाठी एक महत्वाचा ठराव १९६७ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने संमत केला. तोपर्यंत ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, अमेरिका, रशिया आणि चीन हे देश अणुशस्त्रधारी झाले होते. इतर देशांचे आण्विक हल्यांपासून संरक्षण करण्याचे, त्यांना शांततामय कार्यासाठी आण्विक क्षेत्रात तांत्रिक मदत देण्याचे, त्यात मान्य करण्यात आले. त्यांच्या मोबदल्यात आपण आण्विक शस्त्रे तयार करणार नाही, अणुतंत्राचा विकास आंतरराष्ट्रीय देखरेखीखाली करू, असे वचन इतर देशांनी द्यावयाचे होते. ऍंशीहून अधिक देशांनी ह्या करारावर सहया केल्या आहेत.

हा करार अणुशस्त्रधारी देशांच्या हिताचा म्हणून पक्षापाती आहे. यामुळे आपले धड संरक्षणही होत नाही व आण्विक तंत्रज्ञानाचा विधायक कार्यासाठी विकासही करता येत नाही आणि यामुळे आण्विक निःशस्त्रीकरण होत नाही, म्हणून भारतानेही या करारावर सही करण्याचे नाकारले आहे.

या दशकात क्षेपणाशस्त्रविरोधी शस्त्रव्यवस्था निर्माण होण्याची शक्यता आस्तित्वात आली आहे. त्याचे फार दूरगामी परिणाम संभवतात आणि त्यामुळे एक नवी शस्त्रास्त्रस्पर्धा आकार घेऊ पहात आहे. ही प्रक्रिया रोखण्यासाठी, व्यूहतंत्रात्मक शस्त्रांवर मर्यादा घालण्यासाठी, रशिया व अमेरिका यांच्यात गेली काही वर्षे सातत्याने बोलणी चालू आहेत. यातून काही दुय्यम बाबींसंबंधी (क्षेपणास्त्रविरोधी व्यवस्थेची मर्यादा, भूमिगत अणुचाचण्यांची पाहणी इ.) एकमत झाले असले, तरी महत्वाच्या प्रश्नांवर मतभेद कायम आहेत.

निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गातील अडचणी

वरील आढाव्यावरून निःशस्त्रीकरणाच्या मार्गातील अडचणींची कल्पना येते. प्रत्येक देश आपल्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीतून निःशस्त्रीकरणाचा विचार करतो. सुरक्षितता ही सत्तासमतोलावर अवलंबून असल्याने आपणास इष्ट असलेल्या संतुलनावर, निःशस्त्रीकरणाचा काय परिणाम होईल हे पाहून तो त्यास संमती देतो किंवा विरोध करतो. जेव्हा एखादा देश संपूर्ण निःशस्त्रीकरणाचा आग्रह धरतो, तेव्हा प्रचलित सत्तासमतोल हा आपणास हितकारक आहे असे वाटल्याने, निःशस्त्रीकरणामुळे ही परिस्थिती कायम होईल असे वाटत असते. नेमक्या याच कारणामुळे त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यास निःशस्त्रीकरण नकोसे वाटते. संपूर्ण निःशस्त्रीकरण हे मग एक स्वप्न ठरते.

जेव्हा काही शस्त्रांपुरते निःशस्त्रीकरण मान्य होते, तेव्हा इतर प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांच्या विकासात चालना मिळते किंवा त्या शस्त्रांची उपयुक्तता संपुष्टात आलेली असते, एवढाच त्याचा अर्थ होतो. निःशस्त्रीकरणाला आवश्यक असणारे वातावरण, परस्परांबद्दल विश्वास, स्थिर सत्तासमतोल आणि राजकीय स्थैर्य यांवर अवलंबून असते. यांचा अभाव असताना निःशस्त्रीकरण केल्याने असुरक्षितता जास्त वाढेल असे अनेकांना वाटते. त्याचबरोबर आजचे प्रश्न सोडविण्यात जरी हितचिंतक राष्ट्रांना यश मिळाले, तरी सर्व संभाव्य वाद सामोपचाराने सुटतील, असे ठामपणे सांगता येणार नाही.

भविष्यात कोणत्या देशाकडून धोका निर्माण होईल, हे सांगता येणे कठीण असते. तेव्हा एक प्रतिबंधक उपाय म्हणून प्रत्येक देश सशस्त्र सैन्य बाळगू इच्छितो. भावी काळातील सुरक्षिततेची हमी मिळण्यासाठी प्राप्त आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत मूलभूत बदल घडून यावा लागले. अशी व्यवस्था सार्वभौम राष्ट्रांवर अधिष्ठित न राहता जागतिक शासनावर आधारलेली असेल. आज हे व्यवहार्य नसल्याने प्रत्येक देश सद्यःपरिस्थितीत शक्य तेवढी आंशिक शस्त्रकपात करून भावी सुरक्षिततेसाठी आवश्यक तेवढ्या शस्त्रीकरणाची तरतूद करीत असतो. स्वसंरक्षणाबरोबरच आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात राजकीय बदल घडवून आणण्यासाठी, आंतरराष्ट्रीय वाद शांततेने मिटविण्यासाठी शस्त्रबळाचा उपयोग केला जाऊ शकतो.

यासाठी पर्यायी, सर्वमान्य परिणामकारक यंत्रणा अस्तित्वात आल्याखेरीज संपूर्ण निःशस्त्रीकरण शक्य नाही. हे घडेपर्यंत आंशिक निःशस्त्रीकरण आणि तेसुद्धा सामुहिक सुरक्षितेच्या व संयुक्त राष्ट्रांसारख्या संस्थेजवळील अधिकाराच्या प्रमाणात घडून येणे स्वाभाविक होईल. या मुलभूत अडचणींशिवाय निःशस्त्रीकरणाची योजना यशस्वीपणे कार्यान्वित करण्याच्या मार्गात अनेक अडचणी आहेत. अशी योजना प्रामाणिकपणे पाळली जाते आहे की नाही, हे पाहण्यासाठी पाहणीव्यवस्था हवी; ही पाहणी करणारी व्यक्ती किंवा संस्था पुरेशी निःपक्षपाती असेल याची खात्री हवी; या योजनेचे उल्लंघन करणाऱ्या देशास शासन करण्यासाठी मातबर शक्ती हवी.

या अडचणी दूर करण्याच्या दिशेने काही प्रयत्न झाले आहेत. राष्ट्राजवळील क्षेपाणास्त्रासारख्या शस्त्रसामग्रीचे निरीक्षण उपग्रहावरून किंवा विशेष यंत्राच्या साह्याने करण्याचे तंत्र आता अवगत झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय नोकरवर्गाचे, शांततारक्षक दलाचे प्रयोग झाले आहेत; तथापि नियमभंग करणाऱ्या राष्ट्रास शिक्षा करण्याइतकी केंद्रीय प्रबळ शक्ती निर्माण करता आलेली नाही. त्यासाठी देशांना अद्यापही रोध-प्रतिरोध या तत्वांवर आधारलेले गट स्थापन करण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

शस्त्र नियंत्रण

शस्त्र नियंत्रण (Arms Control) ही संकल्पना म्हणजे शस्त्रास्त्रांच्या वापरावर मर्यादा घालणे, शस्त्रास्त्रांची संख्या कमी करणे आणि शस्त्रास्त्र विकासावर नियंत्रण आणणे. यामध्ये प्रमुख उद्दिष्ट युद्धाचे आणि संभाव्य संकटांचे कमी करणे, जागतिक स्थिरता राखणे, आणि संभाव्य विनाश टाळणे हे असते. शस्त्र नियंत्रणातील विविध करार हे राष्ट्रांमधील पारस्परिक विश्वास, सहकार्य आणि सुरक्षा वृद्धिंगत करण्यासाठी महत्वाचे ठरले आहेत.

शस्त्र नियंत्रणाच्या प्रगतीचा जागतिक पातळीवरील ऐतिहासिक आढावा

1. पहिले शस्त्र नियंत्रण प्रयत्न:
  - १९व्या शतकाच्या अखेरीसच शस्त्र नियंत्रणाचे पहिले प्रयत्न झाले. हेग कॉन्फरन्सेस (1899 आणि 1907) मध्ये काही नियम आणि मर्यादा ठरवल्या होत्या. या करारांनी युद्धाच्या नियमांची आखणी करण्याचा प्रयत्न केला, पण याला फारसे यश आले नाही.
2. पहिले महायुद्धानंतर (1919-1939):
  - पहिल्या महायुद्धानंतर (1919) राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली. वॉशिंग्टन नेव्हल कॉन्फरन्स (1921-22) मध्ये नौदलाच्या शस्त्रांवर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न केला गेला, ज्यामुळे नौदल शक्तीवर काही प्रमाणात मर्यादा आली.
  - 1925 च्या जेनेव्हा कन्व्हेन्शनमुळे रासायनिक आणि जैविक शस्त्रांचा वापर थांबवण्यास सुरुवात झाली. तरीही, शस्त्र नियंत्रणाचे हे प्रयत्न कमी प्रभावी ठरले.
3. दुसरे महायुद्ध आणि शीतयुद्धाच्या सुरुवातीचे दशक (1945-1960):
  - दुसऱ्या महायुद्धानंतर, अण्वस्त्रांच्या वापरामुळे शस्त्र नियंत्रणाची आवश्यकता अधिक तीव्र झाली. अणुशक्तीच्या प्रसारावर मर्यादा आणण्यासाठी 1950 मध्ये युएनच्या अंतर्गत अणुशक्ती नियमनासाठी प्रयत्न सुरू झाले.
  - 1963 मध्ये "Partial Test Ban Treaty" (PTBT) झाल्याने जमिनीवरील, हवाई आणि पाण्याखालील अण्वस्त्र चाचण्यांवर बंदी आली.
4. शीतयुद्धाच्या काळातील प्रगती (1970-1990):
  - शीतयुद्धाच्या कालावधीत अमेरिका आणि सोविएत युनियनमध्ये शस्त्र नियंत्रणासाठी बरेच करार झाले. या काळातील महत्वाच्या करारांमध्ये SALT I (Strategic Arms Limitation Talks), SALT II, आणि Anti-Ballistic Missile Treaty (ABM Treaty) यांचा समावेश आहे. यामुळे दोन्ही महाशक्तींमध्ये शस्त्र नियंत्रणासंबंधित एक सहमती झाली.

- 1987 मध्ये INF Treaty (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty) झाल्याने, युरोपातील अण्वस्त्रांवर काही प्रमाणात नियंत्रण आले.
- 5. शीतयुद्ध समाप्ती नंतरचे दशक (1990-2000):
  - शीतयुद्ध संपल्यानंतर, अण्वस्त्र नियंत्रणात अधिक प्रगती झाली. START (Strategic Arms Reduction Treaty) I आणि START II करारांनी अमेरिका आणि रशिया यांनी आपल्या अण्वस्त्रांची संख्या कमी करण्याचे मान्य केले.
  - 1996 मध्ये CTBT (Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty) झाला, ज्यामुळे सर्व प्रकारच्या अण्वस्त्र चाचण्यांवर बंदी आली. हा करार आजतागायत पूर्णतः प्रभावी नाही, परंतु तो एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरला.
- 6. 21व्या शतकातील शस्त्र नियंत्रणाचे आव्हाने आणि प्रगती:
  - 21व्या शतकात शस्त्र नियंत्रणाच्या आघाडीवर मोठ्या प्रमाणावर आव्हाने आली आहेत, विशेषतः उत्तर कोरिया, इराणसारख्या देशांच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमांमुळे. याशिवाय, R&D मध्ये चाललेल्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे नवीन प्रकारच्या शस्त्रांवर नियंत्रण आणणे आवश्यक ठरले आहे.
  - अमेरिका आणि रशिया यांच्यातील न्यू स्टार्ट करार (New START Treaty) 2010 मध्ये झाला, ज्यामुळे आणखी एक पाऊल पुढे पडले आहे.
  - इतर महत्त्वपूर्ण घटकांमध्ये क्लस्टर म्यूनिसन कन्व्हेंशन (Cluster Munitions Convention) आणि लँडमाइन बँन ट्रीटी सारख्या करारांचा समावेश आहे, ज्यांनी पारंपरिक शस्त्रांवर काही प्रमाणात नियंत्रण आणले आहे.

शस्त्र नियंत्रणाच्या पुढील वाटचालीसाठी आव्हाने

आजच्या घडीला, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) वर आधारित शस्त्रं, जैविक आणि रासायनिक शस्त्रांची संभाव्यता, आणि जागतिक स्तरावर अनेक देशांतील राजकीय ताणतणाव ही शस्त्र नियंत्रणाच्या आघाडीवरील प्रमुख आव्हाने आहेत. शस्त्र नियंत्रण करारांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचे प्रश्न अधिकाधिक समाविष्ट करणे आणि जागतिक सहकार्य वाढवणे हे भविष्यातील महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरणार आहे.

सामूहिक सुरक्षा

आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सामूहिक सुरक्षा (Collective Security) ही संकल्पना म्हणजे एक अशी व्यवस्था, ज्यामध्ये अनेक राष्ट्रे एकत्र येऊन शांतता आणि सुरक्षा टिकवण्यासाठी परस्पर सहकार्य करतात. या संकल्पनेचा प्रमुख उद्देश म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने आक्रमण केल्यास सर्व राष्ट्रे एकत्र येऊन त्याचा प्रतिकार करणे, त्यावर उपाय योजना करणे आणि एकत्रित संरक्षणाचा बळकटीकरण करणे. सामूहिक सुरक्षेची संकल्पना विश्वास आणि सहकार्याच्या तत्वांवर आधारित आहे, जेणेकरून कोणत्याही देशाला स्वतंत्रपणे सैनिकी कारवाई करावी लागू नये.

1. संघटित प्रतिक्रिया:

सामूहिक सुरक्षेचा प्रमुख उद्देश म्हणजे एक देशावर हल्ला झाल्यास सर्व राष्ट्रांनी त्या हल्ल्याला उत्तर देणे. यामध्ये आक्रमक राष्ट्रांवर कारवाई करण्यासाठी लष्करी, आर्थिक किंवा राजनैतिक पद्धतींचा वापर केला जातो.

2. समजुतीचा आधार:

- सामूहिक सुरक्षेची यंत्रणा विश्वासावर आणि परस्पर सामंजस्यावर आधारित असते. सर्व राष्ट्रे एकमेकांवर विश्वास ठेवून सामूहिकपणे शांतता राखण्याच्या उद्देशाने कार्य करतात. या प्रक्रियेमध्ये प्रत्येक देशाचा सहभाग आणि जबाबदारी निश्चित असते.

3. राष्ट्रीय स्वार्थावर सामूहिक हिताचा प्राधान्य:

- सामूहिक सुरक्षा प्रणालीमध्ये सदस्य राष्ट्रांनी आपल्या वैयक्तिक स्वार्थापेक्षा सामूहिक हिताला प्राधान्य दिले पाहिजे. याचा अर्थ असा आहे की एखाद्या राष्ट्राला सामूहिक सुरक्षेच्या निर्णयात आपल्या राष्ट्रीय स्वार्थाला गौण मानावे लागते.

सामूहिक सुरक्षेच्या ऐतिहासिक आणि समकालीन उदाहरणांचे विस्ताराने विश्लेषण

राष्ट्रसंघ (League of Nations)

पहिले महायुद्ध संपल्यानंतर राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली, ज्याचा उद्देश होता एकत्रितपणे युद्धाला विरोध करणे. मंचुरिया (1931) आणि इथियोपिया (1935) यांवरील आक्रमणांच्या वेळेस राष्ट्रसंघाने हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला फारसे यश मिळाले नाही. याचे कारण म्हणजे काही शक्तिशाली राष्ट्रांची निष्क्रियता आणि त्यावेळच्या सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेतील मर्यादा. त्यामुळे, राष्ट्रसंघाचा हा प्रयत्न अयशस्वी ठरला. या अपयशामुळे दुसरे महायुद्ध झाले, ज्यामुळे सामूहिक सुरक्षा यंत्रणेत सुधारणा करण्याची गरज भासली.

संयुक्त राष्ट्र संघटना (United Nations)

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना झाली, ज्यामुळे सामूहिक सुरक्षेला एका नवीन पातळीवर स्थान मिळाले. सुरक्षा परिषद हा संयुक्त राष्ट्रांचा प्रमुख अंग आहे, जो सामूहिक सुरक्षा प्रणालीच्या यशासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो. सुरक्षा परिषदेच्या पाच स्थायी सदस्यांना (अमेरिका, रशिया, चीन, फ्रान्स आणि ब्रिटन) विशेष अधिकार आहेत, ज्यामुळे सामूहिक निर्णय घेतला जातो.

उदाहरणार्थ, 1991 मधील खाडी युद्धात इराकने कुवैतवर आक्रमण केले होते, तेव्हा संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेने आंतरराष्ट्रीय समुदायाला इराकच्या विरोधात कारवाई करण्याचे निर्देश दिले. परिणामी, आंतरराष्ट्रीय समुदायाने मिळून इराकच्या सैन्याला कुवैतमधून बाहेर काढले. हा सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेचा यशस्वी प्रयोग मानला जातो.

नाटो (NATO)

नाटो ही पश्चिमी युरोपातील आणि अमेरिकेतील देशांनी स्थापन केलेली सामूहिक सुरक्षा संघटना आहे. तिच्या १७व्या कलमानुसार, एखाद्या सदस्यावर हल्ला झाल्यास तो सर्व सदस्यांवर हल्ला मानला जातो, आणि सर्व सदस्य त्या देशाच्या सुरक्षेसाठी पुढे येतात. 2001 च्या 11 सप्टेंबरच्या हल्ल्यानंतर नाटोच्या सदस्य राष्ट्रांनी अमेरिकेच्या बाजूने उभे राहून मदत केली. हा सामूहिक सुरक्षा यंत्रणेचा एक यशस्वी प्रयोग होता, ज्याने जागतिक सुरक्षा यंत्रणेत नाटोचे महत्त्व अधोरेखित केले.

युरोपियन युनियन (European Union)

युरोपियन युनियनने आपल्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये शांतता आणि सुरक्षा राखण्यासाठी सामूहिक सुरक्षा तत्वांचा वापर केला आहे. **EU Common Security and Defence Policy (CSDP)** अंतर्गत युरोपियन देश एकत्रित सुरक्षा उपाययोजना करतात. यामुळे त्यांना आपल्या सीमांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र लष्करी दलाची आवश्यकता नसते. CSDP अंतर्गत युरोपियन युनियनने विविध शांती प्रक्रिया आणि संकट व्यवस्थापनासाठी योगदान दिले आहे.

आशियाई राष्ट्रांचा सहकार्य मंच (ASEAN Regional Forum)

आसियामधील ASEAN Regional Forum (ARF) ही संघटना सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेवर आधारित आहे. हे सदस्य देश प्रादेशिक शांतता आणि स्थिरता राखण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात. दक्षिण चिनी समुद्रात

चीनच्या वाढत्या प्रभावाविरोधात ASEAN ने सामूहिकपणे प्रतिसाद देण्याचे ठरवले आहे. हा प्रादेशिक शांतता राखण्याचा एक यशस्वी प्रयत्न आहे.

सामूहिक सुरक्षेच्या संकल्पनेशी संबंधित आव्हाने

1. सर्व राष्ट्रांचा सहभाग न मिळणे:
  - सामूहिक सुरक्षा यशस्वी होण्यासाठी सर्व राष्ट्रांचा सहभाग आवश्यक असतो. परंतु अनेकदा, काही राष्ट्रे त्यांच्या वैयक्तिक स्वार्थामुळे सामूहिक सुरक्षेत सहकार्य करत नाहीत.
2. अशक्त राष्ट्रांवरील दबाव:
  - काही वेळा, शक्तिशाली राष्ट्रे सामूहिक सुरक्षा प्रणालीचा वापर आपल्या स्वार्थासाठी करतात, ज्यामुळे कमजोर राष्ट्रांवर दबाव येतो.
3. संयंत्राचे व्यवस्थापन आणि निर्णय प्रक्रिया:
  - संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेतील काही मोठ्या राष्ट्रांकडे व्हेटो शक्ती आहे, ज्यामुळे काहीवेळा निर्णय प्रक्रियेत अडथळा येतो. व्हेटोच्या वापरामुळे अनेकदा महत्वाच्या मुद्द्यांवर निर्णय घेणे कठीण होते.
4. प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक मतभेद:
  - सामूहिक सुरक्षा प्रणालीमध्ये अनेक राष्ट्रांमध्ये सांस्कृतिक, धार्मिक, आणि प्रादेशिक मतभेद असू शकतात. अशा परिस्थितीत, सर्व राष्ट्रांना एकाच मुद्द्यावर एकत्र आणणे अवघड ठरते.

सामूहिक सुरक्षा संकल्पना आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची आहे, कारण ती राष्ट्रांमध्ये सहकार्य, विश्वास आणि एकात्मता निर्माण करण्याचे साधन आहे. परंतु, या संकल्पनेची प्रभाविता हा अनेकदा राष्ट्रांच्या सहकार्यावर आणि त्यांचे हितसंबंध बाजूला ठेवण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. सामूहिक सुरक्षा यंत्रणेचे यश हे जागतिक शक्तिसंतुलन, परस्पर विश्वास, आणि पारस्परिक सहकार्य यावर अवलंबून असते. सामूहिक सुरक्षेमुळे राष्ट्रांना एकत्र येण्याची संधी मिळते, आणि आंतरराष्ट्रीय शांती आणि स्थिरता टिकवण्यासाठी एकात्मिक प्रयत्न केला जातो.

सार्क आणि सामूहिक सुरक्षा

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संघटना (SAARC) आणि सामूहिक सुरक्षा संकल्पना या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत, परंतु SAARC चे काही उद्दिष्टे ही सामूहिक सुरक्षेशी निगडित आहेत, विशेषतः प्रादेशिक स्थिरता राखणे, सदस्य राष्ट्रांमधील शांतता आणि सहकार्य वृद्धिंगत करणे यासाठी.

SAARC ची संकल्पना आणि उद्दिष्टे

SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation) ची स्थापना 1985 मध्ये झाली. यामध्ये भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान, मालदीव आणि अफगाणिस्तान (2007 पासून) या दक्षिण आशियाई राष्ट्रांचा समावेश आहे. SAARC ची प्रमुख उद्दिष्टे म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकास, शाश्वत प्रगती, आणि प्रादेशिक सहकार्य वाढवणे. सामूहिक सुरक्षेसंदर्भात, SAARC सदस्य राष्ट्रांमध्ये परस्पर विश्वास आणि स्थिरता वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

SAARC आणि सामूहिक सुरक्षेसाठी प्रयत्न

1. प्रादेशिक स्थिरतेसाठी संवाद:
  - SAARC चा एक प्रमुख उद्देश म्हणजे सदस्य राष्ट्रांमध्ये संवाद प्रस्थापित करणे, जेणेकरून त्यांच्यातील तणाव आणि मतभेद शांततामय पद्धतीने सोडवले जावेत. यामुळे, दक्षिण आशियाई क्षेत्रात शांतता आणि सुरक्षा वाढवणे शक्य होते. उदाहरणार्थ, भारत आणि पाकिस्तान सारख्या देशांमध्ये असलेल्या तणावाच्या स्थितीत SAARC एक महत्वाचे मंच ठरते.

2. दहशतवादविरोधी सहकार्य:
  - दक्षिण आशिया हा दहशतवादाच्या समस्या असलेल्या भागांपैकी एक आहे. SAARC ने 1995 मध्ये **Regional Convention on Suppression of Terrorism** हा करार केला, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांनी एकत्र येऊन दहशतवादाचा सामना करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 2004 मध्ये **Additional Protocol on Terrorism** वरही सहमती झाली, ज्यामुळे आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्याद्वारे दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी सहकार्याची गती वाढवली गेली आहे.
3. आपत्ती व्यवस्थापन:
  - SAARC ने आपत्ती व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रातही सामूहिक सुरक्षेचा विचार केला आहे. दक्षिण आशियाई भागामध्ये नैसर्गिक आपत्तींचा धोका मोठा आहे, जसे की भूकंप, पूर, चक्रीवादळ. SAARC ने **SAARC Disaster Management Centre** ची स्थापना केली आहे, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांना आपत्ती व्यवस्थापनात परस्पर सहाय्य मिळते.
4. अर्थिक आणि सामाजिक स्थिरता:
  - SAARC ची प्रगतीत अर्थिक सहकार्याचे उद्दिष्ट आहे, ज्यामुळे प्रादेशिक स्थिरता वाढवता येते. **SAFTA (South Asian Free Trade Area)** सारख्या करारांमुळे आर्थिक विकास आणि स्थिरता वृद्धिंगत होते, आणि यामुळे राष्ट्रांमधील संघर्षाचे प्रमाण कमी करण्यास मदत होते.
5. संयुक्त लष्करी सहयोगाचा अभाव:
  - SAARC मध्ये NATO सारखी सामूहिक सुरक्षा प्रणाली नाही, म्हणजेच सदस्य देशांनी एकत्र येऊन लष्करी सहयोगाचे करार केलेले नाहीत. SAARC ची सुरुवात मुख्यतः आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक सहकार्यावर केंद्रित आहे, आणि त्यात सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेचे थेट अंग समाविष्ट नाही. तथापि, दहशतवाद आणि प्रादेशिक स्थिरतेसाठी केलेल्या उपायांमुळे SAARC अप्रत्यक्षपणे सामूहिक सुरक्षेत योगदान देतो.

SAARC आणि सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेची मर्यादा

1. भारत-पाकिस्तान संघर्ष:
  - SAARC मधील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील दीर्घकालीन तणाव. हे दोन राष्ट्र सामूहिक सुरक्षा सहकार्यामध्ये अनेकदा एकत्र येऊ शकत नाहीत, ज्यामुळे SAARC च्या सामूहिक सुरक्षेवर परिणाम होतो.
2. प्रभावशाली लष्करी संधिची अनुपस्थिती:
  - SAARC मध्ये NATO सारखा लष्करी संधि किंवा सुरक्षा करार नाही. त्यामुळे एखाद्या राष्ट्रावर हल्ला झाल्यास सर्व सदस्य राष्ट्रांनी मिळून त्या राष्ट्राचे संरक्षण करणे अपेक्षित नाही. यामुळे सामूहिक सुरक्षेचा अर्थ फक्त आर्थिक आणि दहशतवादविरोधी सहकार्यापुरता सीमित राहतो.
3. राजकीय आणि आर्थिक असंतुलन:
  - SAARC मध्ये भारत हे एक प्रमुख शक्ती आहे, तर इतर सदस्य राष्ट्रे तुलनेने लहान आहेत. हे असंतुलन काहीवेळा सहकार्याच्या प्रक्रियेत अडथळा आणते आणि सदस्य राष्ट्रांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण करू शकते.
4. प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव:
  - SAARC अंतर्गत घेतलेल्या काही निर्णयांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. प्रत्येक राष्ट्राच्या राजकीय इच्छाशक्तीवर हे सहकार्य अवलंबून असते. त्यामुळे काही वेळा सामूहिक सुरक्षेसाठी आवश्यक ते उपाय प्रत्यक्षात येत नाहीत.

SAARC च्या कार्यप्रणालीमध्ये सामूहिक सुरक्षेची थेट व्यवस्था नसली तरी, प्रादेशिक स्थिरता, दहशतवादविरोधी सहकार्य आणि नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन यासारख्या घटकांमुळे अप्रत्यक्षपणे सामूहिक सुरक्षेला प्रोत्साहन दिले जाते. SAARC ने अजूनही लष्करी सहयोगावर आधारित सामूहिक सुरक्षा प्रणाली विकसित केलेली नाही, परंतु आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्थिरता वाढवून प्रादेशिक सुरक्षा

राखण्याचा प्रयत्न करते. जर SAARC मध्ये सर्व राष्ट्रांनी अधिक एकत्रितपणे कार्य केले आणि विश्वासाचा पाया मजबूत केला, तर त्यात सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेची प्रभावीता वाढू शकते.

BRICS आणि सामूहिक सुरक्षा

ब्रिक्स (BRICS) आणि शांघाय सहकार्य संघटना (SCO) या दोन आंतरराष्ट्रीय संघटना आहेत ज्या आपल्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये सहकार्य, स्थिरता, आणि विकासासाठी कार्य करतात. जरी या संघटनांमध्ये सामूहिक सुरक्षा हा उद्देश ठळकपणे दिसत नाही, तरीही त्यांचा काहीसा अप्रत्यक्ष प्रभाव आहे, जो प्रादेशिक स्थिरता आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देतो.

BRICS म्हणजे ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, आणि दक्षिण आफ्रिका या पाच प्रमुख उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांचा समूह आहे. BRICS ची स्थापना 2009 मध्ये झाली आणि तेव्हापासून या संघटनेने आर्थिक सहकार्य, व्यापार, तंत्रज्ञान, आणि विकासात परस्पर सहकार्य केले आहे.

BRICS चे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे आर्थिक प्रगती असून त्यात थेट सामूहिक सुरक्षा व्यवस्थेचा समावेश नाही. मात्र, BRICS सदस्य देशांनी काही क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढवले आहे, ज्यामुळे प्रादेशिक स्थिरता आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा या मुद्द्यांना अप्रत्यक्षपणे हातभार लागतो.

BRICS च्या सामूहिक सुरक्षेशी संबंधित योगदान

1. दहशतवादविरोधी सहकार्य:
  - BRICS ने दहशतवादविरोधी सहकार्य वाढवण्यासाठी विविध चर्चा आणि निर्णय घेतले आहेत. त्यांनी दहशतवादी कारवायांना प्रतिबंध करण्यासाठी आणि माहितीचा आदान-प्रदान करण्यासाठी मंच उपलब्ध करून दिले आहे. यामध्ये दहशतवादाविरोधात कायदेशीर आणि आर्थिक सहकार्य वाढवण्यावर भर दिला जातो.
2. साइबर सुरक्षा:
  - BRICS देशांमध्ये साइबर सुरक्षा क्षेत्रात सहकार्य करण्याचा निर्णय झाला आहे. या सहकार्यामुळे सदस्य राष्ट्रे आपल्या साइबर क्षेत्राच्या सुरक्षेला बळकट करू शकतात, आणि याद्वारे राष्ट्रीय सुरक्षा राखली जाऊ शकते.
3. प्रादेशिक स्थिरता:
  - BRICS च्या उद्दिष्टांमध्ये जगातील प्रमुख शक्तींनी परस्पर सहकार्य वाढवून जागतिक स्थिरतेला चालना देणे आहे. यामुळे सदस्य राष्ट्रे एकत्रितपणे प्रादेशिक स्थिरता राखण्यासाठी सहकार्य करतात.
4. आर्थिक स्थिरता आणि विकास:
  - BRICS चा भर आर्थिक स्थिरता आणि सहकार्यावर आहे. आर्थिक स्थिरता राखल्यामुळे प्रादेशिक संघर्षाचे प्रमाण कमी होऊ शकते. BRICS देश आपापल्या राष्ट्रांमध्ये विकासाच्या माध्यमातून गरीब जनतेला सहाय्य देण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे सामाजिक अस्थिरता कमी होऊ शकते.

शांघाय सहकार्य संघटना (SCO) आणि सामूहिक सुरक्षा

शांघाय सहकार्य संघटना (SCO) ही संघटना 2001 मध्ये स्थापन झाली, ज्यामध्ये चीन, रशिया, कझाकस्तान, किर्गिस्तान, ताजिकिस्तान, उझबेकिस्तान, भारत, आणि पाकिस्तान यांचा समावेश आहे. SCO चा मुख्य उद्देश म्हणजे सुरक्षा, आर्थिक विकास, आणि सांस्कृतिक सहकार्य.

SCO ही सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेशी अधिक संबंधित मानली जाते कारण ती प्रादेशिक सुरक्षा राखण्यासाठी आणि सहकार्य वाढवण्यासाठी कार्यरत आहे. विशेषतः, SCO ने प्रादेशिक दहशतवाद, अत्याचार, आणि सशस्त्र संघर्ष यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

SCO च्या सामूहिक सुरक्षेची संबंधित योगदान

1. दहशतवाद, अत्याचार, आणि वेगळेवादाविरोधी सहकार्य:
  - SCO चा एक प्रमुख उद्देश म्हणजे दहशतवाद, अत्याचार, आणि वेगळेवादाविरोधात संयुक्त सहकार्य करणे. SCO ने **Regional Anti-Terrorist Structure (RATS)** नावाचे एक यंत्रणा स्थापन केली आहे, ज्याद्वारे सदस्य देशांमध्ये दहशतवादी कारवायांविरोधात माहिती आणि साधनांचा आदान-प्रदान होतो. RATS ने दहशतवादी गटांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवून सामूहिक सुरक्षेला बल दिले आहे.
2. लष्करी सहयोग आणि प्रशिक्षण:
  - SCO सदस्य राष्ट्रे वेळोवेळी एकत्रित लष्करी सराव करतात. उदाहरणार्थ, **Peace Mission** या नावाने वार्षिक लष्करी सराव घेतला जातो, ज्यात विविध राष्ट्रांचे लष्कर एकत्र येऊन दहशतवाद आणि आपत्ती व्यवस्थापनाचे सराव करतात. या सरावांमुळे सदस्य राष्ट्रांमधील लष्करी सहकार्य वाढते आणि जागतिक स्थिरतेसाठी ते प्रभावी ठरते.
3. सीमा सुरक्षा:
  - SCO ने आपल्या सदस्य राष्ट्रांच्या सीमेवरील स्थिरता राखण्यास मदत केली आहे. विशेषतः मध्य आशियातील काही देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय सीमा तणावांचे आणि सशस्त्र गटांचे संकट होते, परंतु SCO च्या साहाय्याने हे तणाव कमी करण्यात यश आले आहे.
4. आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा चर्चासत्रे:
  - SCO ने आपल्या मंचावर विविध आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा मुद्द्यांवर चर्चा घडवून आणली आहे. यामध्ये आप्तिक सुरक्षा, साइबर सुरक्षा, ड्रग्स चा तस्कर, इत्यादी मुद्द्यांचा समावेश आहे. सदस्य राष्ट्रे या मंचाचा वापर करून परस्पर सहकार्य आणि सुरक्षेला बल देण्याचे प्रयत्न करतात.

BRICS, SCO आणि सामूहिक सुरक्षेचे भविष्यातील आव्हाने

- राजकीय मतभेद:
  - BRICS आणि SCO मध्ये काही सदस्य राष्ट्रांमध्ये राजकीय मतभेद आहेत, ज्यामुळे सामूहिक सुरक्षेचे कार्य काहीवेळा अडथळ्यात येते. उदाहरणार्थ, भारत आणि चीन यांच्यातील सीमेवरील तणाव हा BRICS आणि SCO दोन्ही संघटनांसाठी आव्हान ठरतो.
- वैयक्तिक राष्ट्रांचे स्वार्थ:
  - काही वेळा सदस्य राष्ट्रे आपल्या स्वार्थानुसार निर्णय घेतात, ज्यामुळे सामूहिक सुरक्षेची प्रणाली दुबळी ठरते. उदाहरणार्थ, चीन आणि रशिया या दोन्ही राष्ट्रांचे भौगोलिक आणि राजकीय स्वार्थ वेगळे आहेत, त्यामुळे काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर सामूहिक निर्णय घेणे कठीण होते.
- प्रादेशिक सुरक्षा धोके:
  - मध्य आशियातील प्रादेशिक सुरक्षा धोके, विशेषतः अफगाणिस्तानसारख्या देशातील अस्थिरता, SCO साठी महत्त्वाचे आव्हान आहे. अफगाणिस्तानातील अस्थिरतेचा प्रभाव मध्य आशिया आणि SCO राष्ट्रांवर पडतो, त्यामुळे प्रादेशिक स्थिरता राखण्यासाठी SCO ला अधिक कष्ट करावे लागतात.

BRICS आणि SCO या दोन्ही संघटना आपापल्या पद्धतीने आंतरराष्ट्रीय स्थिरता राखण्यासाठी कार्य करतात. BRICS आर्थिक सहकार्य आणि विकासावर लक्ष केंद्रित करते, ज्यामुळे अप्रत्यक्षपणे स्थिरता आणि शांतीला चालना मिळते. दुसरीकडे, SCO मध्ये दहशतवादविरोधी आणि सीमा सुरक्षा यासारखे सामूहिक सुरक्षा तत्व प्रभावीपणे लागू केले जातात. यामुळे SCO थेट सामूहिक सुरक्षा प्रणालीप्रमाणे कार्य करते.

BRICS आणि SCO या संघटनांच्या माध्यमातून सदस्य राष्ट्रे प्रादेशिक स्थिरता आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता राखण्यासाठी एकत्र येत आहेत. यामुळे सामूहिक सुरक्षा संकल्पनेला नवीन परिमाण प्राप्त झाले आहे, ज्यामुळे जागतिक सुरक्षेत या संघटनांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

आसियान आणि सामूहिक सुरक्षा

आसियान (ASEAN) म्हणजेच **Association of Southeast Asian Nations** ही दक्षिणपूर्व आशियाई राष्ट्रांची संघटना आहे, ज्यामध्ये आता 10 सदस्य राष्ट्रांचा समावेश आहे – इंडोनेशिया, मलेशिया, फिलिपिन्स, सिंगापूर, थायलंड, ब्रुनेई, व्हिएतनाम, लाओस, म्यानमार, आणि कंबोडिया. ASEAN ची स्थापना 1967 मध्ये झाली, आणि तिचे मुख्य उद्दिष्ट हे दक्षिणपूर्व आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक, राजकीय, आणि सामाजिक सहकार्य प्रस्थापित करणे आणि प्रादेशिक स्थिरता राखणे आहे.

ASEAN ची उद्दिष्टे मुख्यतः आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहकार्यावर आधारित आहेत, तरीही या संघटनेने सामूहिक सुरक्षेच्या उद्दिष्टांवरही लक्ष केंद्रित केले आहे. ASEAN ने प्रादेशिक स्थिरता, शांतता, आणि सुरक्षा राखण्यासाठी काही महत्वाच्या पावलं उचलली आहेत.

ASEAN आणि सामूहिक सुरक्षेची भूमिका

ASEAN च्या स्थापनेपासूनच प्रादेशिक स्थिरता आणि शांततेच्या उद्देशाने सदस्य राष्ट्रांमध्ये सहकार्य प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. ASEAN मध्ये NATO सारखी थेट लष्करी सामूहिक सुरक्षा प्रणाली नाही, तरीही ASEAN ने काही ठोस पद्धतीने सुरक्षा आणि स्थिरतेच्या दिशेने कार्य केले आहे.

ASEAN चे सामूहिक सुरक्षेसाठी योगदान

1. ASEAN Regional Forum (ARF):

- 1994 मध्ये ASEAN ने **ASEAN Regional Forum (ARF)** ची स्थापना केली, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांना आणि इतर प्रमुख शक्तींना एकत्र येऊन प्रादेशिक सुरक्षा आणि स्थिरता याबाबत चर्चा करण्याचे व्यासपीठ मिळाले. ARF चा उद्देश हा आहे की, सदस्य राष्ट्रे शांततेच्या दिशेने सहकार्य करतील, विश्वास वाढवतील, आणि प्रादेशिक सुरक्षा धोके हाताळतील.
- ARF अंतर्गत विविध सुरक्षा समस्या, जसे की दहशतवाद, समुद्री सुरक्षा, आणि साइबर सुरक्षा, यांवर चर्चा घडवून आणली जाते. यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये परस्पर विश्वास आणि संवाद वाढतो.

2. दहशतवादविरोधी सहकार्य:

- ASEAN ने **2001 मध्ये ASEAN Convention on Counter Terrorism (ACCT)** स्वीकारली, ज्याद्वारे सदस्य राष्ट्रांमध्ये दहशतवादविरोधी सहकार्याला चालना देण्यात आली. ACCT अंतर्गत, दहशतवादाशी संबंधित माहितीचे आदान-प्रदान आणि सदस्य राष्ट्रांमध्ये कायदेशीर मदत केली जाते.
- दक्षिणपूर्व आशियाई क्षेत्रात दहशतवादी हल्ल्यांचा धोका असल्याने, ASEAN ने सदस्य राष्ट्रांमध्ये दहशतवादविरोधात संयुक्त कारवाईचा प्रयत्न केला आहे.

3. समुद्री सुरक्षा सहकार्य:

- दक्षिण चिनी समुद्रातील प्रादेशिक विवाद ASEAN सदस्यांसाठी एक गंभीर सुरक्षा मुद्दा आहे. ASEAN ने **Code of Conduct in the South China Sea** या नावाने एक धोरण विकसित केले, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांना आणि चीनला या क्षेत्रात शांतता राखण्यासाठी सहकार्य करणे सोपे होईल.
- ASEAN ची भूमिका समुद्री मार्गांच्या सुरक्षिततेवर लक्ष ठेवणे आणि त्यावर आपला नियंत्रण ठेवणे आहे, जेणेकरून व्यापार आणि प्रवासात अडथळा येऊ नये.

4. आपत्ती व्यवस्थापन आणि मानवी सुरक्षा:

- ASEAN ने **ASEAN Agreement on Disaster Management and Emergency Response (AADMER)** अंतर्गत आपत्ती व्यवस्थापन आणि मानवी सुरक्षा यासंबंधी उपाययोजना केल्या आहेत. दक्षिणपूर्व आशिया हा भूगर्भीय आपत्तीप्रवण क्षेत्र आहे, त्यामुळे सदस्य राष्ट्रांनी एकत्रितपणे आपत्ती व्यवस्थापनासाठी तयारी ठेवणे अत्यावश्यक आहे.

- AADMER मुळे ASEAN राष्ट्रांमध्ये आपत्ती निवारणाच्या बाबतीत परस्पर सहाय्य वाढले आहे, ज्यामुळे या क्षेत्रातील स्थिरता आणि सुरक्षिततेला आधार मिळतो.
- 5. लष्करी संवाद आणि सराव:
  - ASEAN सदस्य राष्ट्रे वेळोवेळी संयुक्त लष्करी सराव करतात, जसे की **ASEAN Defence Ministers' Meeting (ADMM)** च्या अंतर्गत सराव, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये लष्करी सहकार्य आणि परस्पर संवाद वाढतो. ADMM ने सदस्य राष्ट्रांना आपापल्या लष्करी धोरणांवर चर्चा करण्याचे व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे, ज्यामुळे परस्पर विश्वास आणि लष्करी सहकार्य वृद्धिंगत होते.
- 6. मानवी सुरक्षेचे संरक्षण:
  - ASEAN ने मानवी सुरक्षेच्या बाबतीतही काही धोरणं स्वीकारली आहेत, जसे की मानव तस्करी, ड्रग्स तस्करी, आणि सीमापार गुन्ह्यांच्या विरोधात उपाययोजना करणे. हे सर्व घटकही सामूहिक सुरक्षेच्या अंतर्गतच येतात, कारण त्यांचा परिणाम प्रादेशिक स्थिरतेवर होतो.

ASEAN आणि सामूहिक सुरक्षेच्या मर्यादा

1. **NATO** सारख्या लष्करी संधिचा अभाव:
  - ASEAN मध्ये NATO सारखी लष्करी सामूहिक सुरक्षा प्रणाली नाही. म्हणजेच, सदस्य राष्ट्रांनी एकमेकांच्या संरक्षणासाठी लष्करी करार केलेले नाहीत. त्यामुळे, ASEAN सदस्यांवर हल्ला झाल्यास सर्व सदस्यांनी मिळून त्या राष्ट्रांचे संरक्षण करणे अपेक्षित नाही.
2. प्रादेशिक तणाव आणि सदस्य राष्ट्रांचे स्वार्थ:
  - ASEAN सदस्य राष्ट्रांमध्ये प्रादेशिक तणाव आहेत, विशेषतः दक्षिण चिनी समुद्रातील चीनचा वाढता प्रभाव आणि त्याच्या हालचालींवर काही ASEAN सदस्यांची असहमती. या तणावामुळे ASEAN ची सामूहिक सुरक्षेबाबतची भूमिका काहीशी मर्यादित झाली आहे.
3. सदस्य राष्ट्रांमधील लष्करी सामंजस्याचा अभाव:
  - ASEAN मध्ये सदस्य राष्ट्रांमध्ये लष्करी सामंजस्य आणि सुसंवादाची मर्यादा आहे. काही सदस्य राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय प्रबळ शक्तींसोबत वेगवेगळ्या प्रकारचे करार करतात, ज्यामुळे ASEAN च्या सामूहिक सुरक्षेत विरोधाभास निर्माण होतो.
4. अंतरराष्ट्रीय प्रभाव:
  - ASEAN वर बाह्य शक्तींचा (जसे की अमेरिका, चीन) प्रभाव आहे, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये स्वतंत्र निर्णय घेणे कठीण ठरते. अनेक वेळा, सदस्य राष्ट्रे सामूहिक सुरक्षेच्या प्रश्नांवर एकत्रितपणे निर्णय घेऊ शकत नाहीत.

ASEAN ने थेट सामूहिक सुरक्षा प्रणाली नसली तरीही, त्याचा प्रादेशिक स्थिरता आणि शांतता राखण्यात महत्त्वाचा वाटा आहे. ASEAN ने आर्थिक आणि राजनैतिक सहकार्यांच्या माध्यमातून, तसेच दहशतवादविरोधी सहकार्य, समुद्री सुरक्षा, आपत्ती व्यवस्थापन, आणि लष्करी संवाद यांसारख्या क्षेत्रांत सामूहिक सुरक्षा वृद्धिंगत केली आहे. ASEAN Regional Forum (ARF) सारख्या मंचांमुळे ASEAN सदस्य आणि इतर आंतरराष्ट्रीय शक्ती एकत्र येऊन प्रादेशिक स्थिरतेवर विचारविनिमय करतात.

ASEAN च्या सदस्य राष्ट्रांनी अधिक लवचिकता आणि परस्पर सहकार्याने काम केल्यास, संघटना सामूहिक सुरक्षा क्षेत्रात आणखी बळकट होऊ शकते.

जागतिक बँक

जागतिक बँक (**World Bank**) ही एक आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्था आहे, जी विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासासाठी वित्तीय आणि तांत्रिक सहाय्य पुरवते. जागतिक बँकेची स्थापना 1944 मध्ये झाली होती, आणि

ती मुख्यत्वे अशा देशांना आर्थिक विकास आणि गरिबी निर्मूलनाच्या दिशेने मदत करते, जेथे मूलभूत सुविधांची उणीव आहे किंवा अर्थव्यवस्था सुदृढ करण्यासाठी संसाधने नाहीत.

जागतिक बँकेचा इतिहास

- स्थापना: जागतिक बँकेची स्थापना 1944 मध्ये अमेरिकेतील ब्रेटन वूड्स परिषदेत (Bretton Woods Conference) झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर, प्रभावित देशांचे पुनर्निर्माण करण्यासाठी आणि आर्थिक स्थिरता मिळवण्यासाठी जागतिक बँकेची स्थापना केली गेली. प्रारंभीचे नाव **International Bank for Reconstruction and Development (IBRD)** होते.
- मुख्य उद्देश: दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपातील देशांना पुनर्निर्माणासाठी वित्तपुरवठा करणे हा मुख्य उद्देश होता. पुढे, त्याचा विस्तार विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासासाठी आणि गरिबी निर्मूलनासाठी झाला.

जागतिक बँकेची रचना

जागतिक बँकेची मुख्यतः पाच घटक संस्था आहेत, ज्यांना एकत्रितपणे जागतिक बँक गट (**World Bank Group**) असे म्हटले जाते:

1. आंतरराष्ट्रीय पुनर्निर्माण आणि विकास बँक (**International Bank for Reconstruction and Development - IBRD**):
  - IBRD ही जागतिक बँकेची प्राथमिक संस्था आहे, जी मध्यम-आर्थिक स्तर असलेल्या देशांना कर्ज पुरवते. या कर्जांमध्ये कमी व्याजदर आणि दीर्घ मुदतीच्या परतफेडीचे पर्याय असतात.
2. आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना (**International Development Association - IDA**):
  - IDA ही जागतिक बँकेची दुसरी मोठी संस्था आहे, जी गरीब आणि कमी-आर्थिक स्तर असलेल्या देशांना अत्यल्प व्याजदराने कर्ज पुरवते. IDA चे उद्दिष्ट विकसनशील देशांतील गरिबी हटवणे आणि आर्थिक विकासास चालना देणे आहे.
3. आंतरराष्ट्रीय वित्त निगम (**International Finance Corporation - IFC**):
  - IFC खाजगी क्षेत्रातील विकासास सहाय्य करते. ही संस्था खाजगी उद्योगांना आर्थिक साहाय्य, तांत्रिक सहाय्य आणि धोरणात्मक सल्ला देते, जेणेकरून रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक विकासास चालना मिळू शकेल.
4. बहुपक्षीय गुंतवणूक हमी संस्था (**Multilateral Investment Guarantee Agency - MIGA**):
  - MIGA खाजगी क्षेत्रात परदेशी गुंतवणूक सुरक्षित करण्यासाठी विमा देण्याचे कार्य करते. MIGA चा उद्देश विकसनशील देशांमध्ये थेट परदेशी गुंतवणूक (FDI) आकर्षित करणे आहे.
5. आंतरराष्ट्रीय तंटा सोडवणूक केंद्र (**International Centre for Settlement of Investment Disputes - ICSID**):
  - ICSID आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक तंटे सोडवण्यासाठी कार्य करते. हे केंद्र सदस्य राष्ट्रांमधील गुंतवणूक तंट्यांचे निवारण करण्यासाठी मध्यस्थ म्हणून काम करते.

जागतिक बँकेचे उद्दिष्ट आणि कार्य

1. गरिबी निर्मूलन:
  - जागतिक बँकेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे विकसनशील देशांमधील गरिबी हटवणे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, बँक विविध सामाजिक आणि आर्थिक प्रकल्पांसाठी निधी पुरवते, जसे की शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, जलसंधारण, शेती, इत्यादी.
2. शिक्षण आणि कौशल्य विकास:
  - जागतिक बँक शिक्षण, प्रशिक्षण, आणि कौशल्य विकास प्रकल्पांना निधी देते. अशा प्रकल्पांमुळे विकसनशील देशांमध्ये मानवी संसाधनांची गुणवत्ता वाढवता येते.

3. आर्थिक सुधारणा आणि धोरण:
  - जागतिक बँक विविध देशांमध्ये आर्थिक सुधारणा आणि चांगल्या धोरणांचे पालन करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. यामध्ये सरकारी धोरणांचे सुधारणे, शासन पद्धतीत पारदर्शकता, भ्रष्टाचारविरोधी उपाय, आणि आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे यांचा समावेश आहे.
4. पायाभूत सुविधा विकास:
  - जागतिक बँक पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करते, जसे की रस्ते, पूल, जलपुरवठा, ऊर्जा, आणि इतर मूलभूत सुविधा. या सुविधांमुळे विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक विकासाची गती वाढवता येते.
5. शेती आणि ग्रामीण विकास:
  - जागतिक बँक ग्रामीण विकास आणि शेतीसाठी विविध प्रकल्प राबवते, ज्यामुळे कृषकांना त्यांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ करता येते. जलसंधारण, मृदाशोधन, आणि शेतीच्या सुधारणा यासाठी जागतिक बँक सहाय्य देते.
6. आरोग्य आणि स्वच्छता:
  - जागतिक बँक आरोग्य, स्वच्छता, आणि स्वच्छ पाणी पुरवठा यासारख्या प्रकल्पांवरही लक्ष केंद्रित करते. उदाहरणार्थ, रोगप्रतिबंधक उपाययोजना, रुग्णालय बांधणी, आणि स्वच्छतेच्या सुविधा पुरवणे हे उपक्रम राबवले जातात.

जागतिक बँकेचे आर्थिक सहाय्याचे प्रकार

1. प्रकल्प कर्ज (**Project Loans**):
  - हे कर्ज विशिष्ट प्रकल्पांसाठी दिले जाते, जसे की रस्ते, पूल, पाण्याची व्यवस्था, शिक्षण, आरोग्य, इत्यादी. प्रकल्पाच्या गरजेनुसार निधी पुरवला जातो.
2. धोरणात्मक कर्ज (**Policy Loans**):
  - हे कर्ज सरकारच्या धोरण सुधारण्यासाठी दिले जाते. या कर्जाच्या माध्यमातून देशातील धोरणात्मक सुधारणा साध्य केल्या जातात.
3. कर्जमुक्ती (**Debt Relief**):
  - कमी विकासमान असलेल्या देशांना आर्थिक स्थिरता मिळवण्यासाठी जागतिक बँक कर्जमुक्ती किंवा कमी व्याजदराने कर्ज पुनर्गठन करते.
4. तांत्रिक सहाय्य आणि सल्ला (**Technical Assistance and Advisory Services**):
  - जागतिक बँक केवळ आर्थिक सहाय्य पुरवते असे नाही, तर तांत्रिक मार्गदर्शन आणि धोरणात्मक सल्लाही पुरवते. यामुळे विविध देश आपले आर्थिक व्यवस्थापन अधिक प्रभावीपणे करू शकतात.

जागतिक बँकेची सध्याची धोरणे आणि आव्हाने

धोरणे:

1. शाश्वत विकास:
  - जागतिक बँक पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकासावर लक्ष केंद्रित करते. यासाठी ती ऊर्जा कार्यक्षमतेच्या आणि पुनर्नविकरणीय ऊर्जेच्या प्रकल्पांना प्रोत्साहन देते.
2. लैंगिक समानता:
  - जागतिक बँक स्त्री-पुरुष समानता साध्य करण्यासाठी विविध प्रकल्प राबवते. यामध्ये महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर भर दिला जातो.
3. दुहेरी घटकांवर लक्ष केंद्रित:

जागतिक राजकारण

- जागतिक बँक वेगाने बदलत असलेल्या तंत्रज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित करते आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करते.

आव्हाने:

1. राजकीय हस्तक्षेप:
  - जागतिक बँकेवर अनेकदा राजकीय दबाव येतो, विशेषतः विकसित देशांमधून. काही देश बँकेचे निर्णय त्यांच्या राजकीय स्वार्थानुसार नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करतात.
2. आर्थिक असमानता:
  - जागतिक बँकेचे कर्ज काहीवेळा विकसित देशांच्या मोठ्या प्रकल्पांना फायद्याचे ठरते, तर गरीब राष्ट्रांच्या गरिबी दूर होण्यास अपेक्षित तेवढा परिणाम होत नाही.
3. पर्यावरणीय आव्हाने:
  - जागतिक बँकेच्या काही प्रकल्पांमुळे पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. पर्यावरणीय आणि सामाजिक संवेदनशीलता कमी असलेल्या प्रकल्पांचा स्थानिक समाजावर आणि पर्यावरणावर वाईट परिणाम होऊ शकतो.
4. आर्थिक फसवणूक आणि भ्रष्टाचार:
  - काही प्रकल्पांमध्ये भ्रष्टाचाराचे प्रमाण जास्त असते. काही राष्ट्रांमध्ये निधीचा अपव्यय किंवा चुकीच्या पद्धतीने वापर केला जातो.

जागतिक बँकेवरील टीका

जागतिक बँकेवरील टीका विविध आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय आणि राजकीय मुद्द्यांशी संबंधित आहे. तिच्या धोरणांमुळे आणि कर्ज वितरण प्रक्रियेतील त्रुटींमुळे काही विकसनशील देशांना प्रतिकूल परिणामांचा सामना करावा लागला आहे. येथे जागतिक बँकेवरील मुख्य टीकेचे मुद्दे विस्ताराने दिले आहेत:

1. गरीबी निर्मूलनाच्या उद्दिष्टात अपयश

- आर्थिक असमानता: जागतिक बँकेचा मुख्य उद्देश गरीबी कमी करणे असला, तरी अनेकदा तिच्या प्रकल्पांनी गरीबांपेक्षा मध्यमवर्गीय आणि श्रीमंतांनाच फायदा झाला आहे. या कर्जांच्या पुनर्प्राप्तीच्या कठोर अटींमुळे गरीब देशांना प्रत्यक्ष फायदा होत नाही.
- गरीबी निर्मूलनाचा अभाव: जागतिक बँक मोठे प्रकल्प राबवते, ज्यामुळे आर्थिक विकास होतो, पण त्या विकासाचा फायदा गरीब आणि उपेक्षित वर्गाला मिळतोच असे नाही. विकासाचे फायदे अनेकदा धनाढ्य लोकांच्या हातात जातात, तर गरीब लोक अजूनही विकासाच्या बाहेर राहतात.

2. उधारी आणि कर्जाचे ओझे

- कर्जाच्या अटी आणि शर्ती: जागतिक बँकेच्या कर्जांची अटी कठोर असतात. त्यात व्याजदर, परतफेडीचा कालावधी, आणि शर्ती कठोर असतात. काही विकसनशील देशांसाठी या कर्जांची परतफेड करणे कठीण होते, आणि त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेवर ताण येतो.
- कर्जाच्या ओझ्यामुळे आर्थिक संकट: जागतिक बँकेच्या कर्जांमुळे अनेक विकसनशील देश कर्जांच्या दुष्टचक्रात अडकतात, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागतो. उच्च व्याजदर आणि कर्ज परतफेडीच्या कठोर अटींमुळे, अनेक देशांना अधिक कर्ज घ्यावे लागते.

3. पर्यावरणीय नुकसान आणि टिकाऊ विकासाचा अभाव

- पर्यावरणीय प्रभाव: जागतिक बँकेच्या काही मोठ्या प्रकल्पांमुळे जंगलतोड, प्रदूषण, आणि पर्यावरणीय नुकसान झाले आहे. मोठ्या धरणांचे प्रकल्प, ऊर्जा प्रकल्प आणि औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासांमुळे पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम होतात.
- टिकाऊ विकासाच्या तत्वांचा अभाव: जागतिक बँकेच्या काही प्रकल्पांमध्ये टिकाऊ विकासाच्या तत्वांचा विचार केला जात नाही. त्यामुळे स्थानिक समुदाय, जैवविविधता आणि पारिस्थितिकी तंत्रांना मोठे नुकसान पोहोचते.

4. संस्कृती आणि समाजावर प्रतिकूल परिणाम

- स्थानिक समुदायांचे विस्थापन: जागतिक बँकेच्या अनेक प्रकल्पांमुळे लाखो स्थानिक लोक विस्थापित होतात, विशेषतः धरण प्रकल्प, खाणी आणि औद्योगिक प्रकल्पांमध्ये. विस्थापनामुळे या लोकांचे आर्थिक आणि सामाजिक जीवन उध्वस्त होते.
- सांस्कृतिक नष्टता: काही प्रकल्पांमुळे स्थानिक समुदायांच्या संस्कृती आणि परंपरांना धोका निर्माण होतो. त्यांच्या जमिनी आणि पारंपरिक जीवनशैलीवर परिणाम होतो, ज्यामुळे सांस्कृतिक ओळख नष्ट होण्याचा धोका असतो.

5. राजकीय हस्तक्षेप आणि स्वायत्ततेचा अभाव

- अमेरिका आणि इतर प्रबळ राष्ट्रांचा प्रभाव: जागतिक बँकेवर अमेरिका आणि इतर प्रबळ देशांचा प्रचंड प्रभाव आहे. बँकेचे निर्णय आणि धोरणे अनेकदा या शक्तीशाली राष्ट्रांच्या हितांनुसार बदलली जातात, ज्यामुळे बँकेची स्वायत्तता मर्यादित होते.

- राजकीय हस्तक्षेप: जागतिक बँकेचे कर्ज आणि सहाय्य मिळवण्यासाठी अनेकदा विकसनशील देशांना प्रबळ राष्ट्रांच्या धोरणांशी जुळवून घ्यावे लागते. यामुळे त्यांची राजकीय आणि आर्थिक स्वायत्तता कमी होते, आणि काही वेळा त्यांना हानीकारक धोरणांचे पालन करावे लागते.

6. धोरणात्मक अटींचा दुष्परिणाम

- नवउदारवादी आर्थिक धोरणे: जागतिक बँक अनेक वेळा नवउदारवादी आर्थिक धोरणांचा पुरस्कार करते, ज्यामध्ये खाजगीकरण, मुक्त बाजार, आणि व्यापाराचे उदारीकरण या तत्वांचा समावेश आहे. या धोरणांमुळे अनेक देशांच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील सेवांचा दर्जा घसरतो आणि गरीब लोकांचे जीवनमान खालावते.
- मूलभूत सेवा क्षेत्रातील कमी गुंतवणूक: नवउदारवादी धोरणांचा एक परिणाम असा होतो की, शिक्षण, आरोग्य, आणि पायाभूत सुविधा यासारख्या क्षेत्रात कमी गुंतवणूक होते. त्यामुळे गरीब देशांतील जनतेला दर्जेदार सेवा मिळत नाहीत.

7. दुष्काळ आणि अन्नसुरक्षा यावर परिणाम

- शेतीवर परिणाम: जागतिक बँकेच्या धोरणांमुळे काही विकसनशील देशांमध्ये शेतीतील गुंतवणूक कमी झाली आहे. खाजगीकरण आणि शेतीच्या व्यापाराचे उदारीकरण यामुळे लहान शेतकऱ्यांना फटका बसतो, आणि त्यामुळे अन्नसुरक्षा कमी होते.
- आर्थिक अस्थिरता: काही वेळा जागतिक बँकेच्या धोरणांमुळे महागाई वाढते, जे विशेषतः गरीब लोकांना मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करते. अन्नधान्याचे भाव वाढल्याने गरीब लोकांचे जीवन कठीण होते.

8. भ्रष्टाचार आणि संसाधनांचा अपव्यय

- भ्रष्टाचाराचे प्रमाण: जागतिक बँकेच्या प्रकल्पांमध्ये काही वेळा भ्रष्टाचाराचे प्रमाण जास्त असते. निधी योग्य पद्धतीने वापरला जात नाही, आणि त्यामुळे प्रकल्प यशस्वी होत नाहीत. काही भ्रष्ट नेत्यांकडून कर्जाचा अपव्यय केला जातो.
- संवेदनशील साधनांचा अपव्यय: जागतिक बँकेच्या निधीचा उपयोग अनेकदा अपव्यय आणि अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे योग्य पद्धतीने होत नाही. परिणामी, प्रकल्पांचे फायदे अपेक्षेप्रमाणे मिळत नाहीत.

9. आर्थिक आणि सामाजिक तणाव

- प्रकल्पांचा विपरीत परिणाम: जागतिक बँकेच्या काही प्रकल्पांमुळे समाजात आर्थिक आणि सामाजिक तणाव निर्माण होतो. विशेषतः विस्थापन, नवउदारवादी धोरणे आणि बाजाराचे उदारीकरण यामुळे स्थानिक लोकांमध्ये असंतोष निर्माण होतो.
- वैश्वीकरणाचा दुष्परिणाम: जागतिक बँकेच्या धोरणांमुळे अनेक देशांमध्ये आर्थिक अस्थिरता येऊ शकते. जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश मिळाल्याने स्थानिक उद्योग धोक्यात येतात, ज्यामुळे सामाजिक असमानता वाढते.

जागतिक बँकेने विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासात आणि गरिबी निर्मूलनात मोलाचे योगदान दिले आहे. परंतु तिच्या कर्जवितरण प्रक्रियेतील आणि धोरणात्मक त्रुटींमुळे काही देशांना प्रतिकूल परिणामांचा सामना करावा लागला आहे. पर्यावरणीय हानी, स्थानिक समुदायांचे विस्थापन, नवउदारवादी धोरणे, आणि जागतिक बँकेवरील राजकीय प्रभाव यांसारखे मुद्दे तिच्या कार्यक्षमतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात.

टीकेच्या मुद्द्यांवर विचार करून जागतिक बँकेने अधिक समावेशक, पर्यावरणीय दृष्ट्या संवेदनशील, आणि टिकाऊ विकासाच्या दिशेने कार्य करणे आवश्यक आहे. तसेच, तिने भ्रष्टाचार आणि अपव्यय रोखून अधिक पारदर्शकता राखली पाहिजे, जेणेकरून तिच्या प्रकल्पांचे फायदे खरोखर गरिबांपर्यंत पोहोचतील.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) किंवा **International Monetary Fund** ही एक आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्था आहे, जी जागतिक आर्थिक स्थैर्य, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, आर्थिक विकास, आणि गरिबी कमी करण्यासाठी कार्य करते. IMF ची स्थापना 1944 मध्ये झाली होती, आणि आज या संस्थेचे 190 हून अधिक सदस्य देश आहेत. IMF चे मुख्यालय वॉशिंग्टन, डी.सी., अमेरिकेत आहे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची स्थापना आणि उद्दिष्टे

IMF ची स्थापना ब्रेटन वूड्स परिषदेत (Bretton Woods Conference) झाली, जिथे जागतिक आर्थिक अस्थिरता कमी करण्यासाठी एक आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्था निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले गेले. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात जागतिक आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी आणि गरिब देशांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी IMF ची रचना करण्यात आली.

IMF ची काही प्रमुख उद्दिष्टे अशी आहेत:

1. जागतिक आर्थिक स्थैर्य राखणे: जागतिक आर्थिक व्यवस्थेमध्ये स्थिरता आणणे आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढवणे.
2. मूलभूत आर्थिक सहकार्याला प्रोत्साहन देणे: सदस्य देशांना आर्थिक धोरणे आखण्यास मार्गदर्शन करणे.
3. भांडवल, संपत्ती, आणि नाण्यांचे हस्तांतरण सुलभ करणे: सदस्य राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये परस्पर आर्थिक सहकार्य वृद्धिंगत करणे.
4. आर्थिक संकटाच्या वेळी तात्पुरती आर्थिक मदत करणे: कोणत्याही देशात आर्थिक संकट उदभवल्यास त्यांना तात्पुरती आर्थिक मदत पुरवणे.
5. गरिबी कमी करणे आणि विकास साध्य करणे: विकसनशील देशांमध्ये गरिबी निर्मूलनासाठी प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्यासाठी आर्थिक विकासाचे मार्गदर्शन करणे.

IMF चे कार्य आणि सेवा

IMF सदस्य राष्ट्रांना विविध प्रकारच्या आर्थिक सेवांद्वारे मदत करते, जसे की नाणी स्थिरता राखणे, कर्ज पुरवठा करणे, आर्थिक देखरेख, आणि तांत्रिक सहाय्य.

1. आर्थिक देखरेख (Economic Surveillance):

- IMF सदस्य देशांच्या अर्थव्यवस्थेची पाहणी करते, आर्थिक स्थैर्य आणि संभाव्य समस्या ओळखण्यासाठी विश्लेषण करते. यासाठी IMF ताज्या आर्थिक आकडेवारीचा अभ्यास करते, आणि त्यावर आधारित सदस्य राष्ट्रांना आर्थिक सुधारणा सुचवते.
- प्रत्येक वर्षी सदस्य देशांमध्ये आर्थिक पाहणी आणि सल्ला देण्याच्या उद्देशाने IMF "Article IV Consultation" करते, ज्यामुळे त्या देशाला आपले आर्थिक धोरण सुधारता येते.

2. कर्ज पुरवठा (Lending):

- IMF आर्थिक संकटात असलेल्या देशांना वित्तीय सहाय्य पुरवते. IMF च्या कर्जाची रचना अशी असते की, त्यात कमी व्याजदर आणि दीर्घ मुदतीचा परतफेड कालावधी असतो. या कर्जाचे प्रकार आर्थिक संकटाच्या तीव्रतेनुसार बदलतात.
- स्टँड-बाय अरेंजमेंट (Stand-By Arrangements): अल्पकालीन आर्थिक समस्या सोडवण्यासाठी तात्पुरता निधी उपलब्ध करणे.
- एक्स्टेंडेड फंड फॅसिलिटी (Extended Fund Facility): दीर्घकालीन आर्थिक समस्या सोडवण्यासाठी आणि आर्थिक सुधारणा करण्यासाठी दीर्घकालीन कर्ज.
- रेपिड फाइनान्सिंग इंस्ट्रुमेंट (Rapid Financing Instrument): अत्यंत तीव्र आर्थिक संकटासाठी त्वरित निधी उपलब्ध करणे.
- रेपिड क्रेडिट फॅसिलिटी (Rapid Credit Facility): कमी व्याजदराने विकसनशील देशांना तातडीची आर्थिक मदत करणे.

3. तांत्रिक सहाय्य आणि प्रशिक्षण (Technical Assistance and Capacity Development):

- IMF सदस्य राष्ट्रांना तांत्रिक सहाय्य देते, विशेषतः आर्थिक व्यवस्थापन, नाणी धोरण, महसूल प्रशासन, आणि आर्थिक धोरणांची आखणी या क्षेत्रांमध्ये.
- IMF आर्थिक धोरण, सरकारी वित्तीय व्यवस्थापन, आणि आर्थिक देखरेख यासाठी मार्गदर्शन करते, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांच्या आर्थिक व्यवस्थेची गुणवत्ता वाढवता येते.

4. वैश्विक आर्थिक सहकार्याचे व्यासपीठ (Platform for Global Economic Cooperation):

- IMF आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहयोगासाठी एक व्यासपीठ आहे, ज्यावर विविध देशांचे प्रतिनिधी आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव टाकणाऱ्या मुद्द्यांवर चर्चा करतात. IMF आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी विविध धोरणांची आखणी करते.

IMF ची आर्थिक सहाय्याची प्रक्रिया

IMF चे कर्ज मिळवण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांना काही विशिष्ट अटी पूर्ण कराव्या लागतात. IMF कडून कर्ज घेण्याच्या प्रक्रियेत प्रत्येक देशाला आर्थिक सुधारणा करावी लागते, ज्यामुळे त्यांची अर्थव्यवस्था मजबूत होईल. IMF सहकार्याच्या अटी कठोर असतात, ज्यात मुख्यतः आर्थिक सुधारणा, खर्च कपात, आणि वित्तीय स्थैर्य राखणे यांचा समावेश असतो.

उदाहरणार्थ, IMF ने कर्ज दिल्यानंतर त्या देशाला काही कठोर आर्थिक सुधारणा कराव्या लागतात, जसे की सार्वजनिक खर्च कमी करणे, कर सुधारणा, आणि आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी उपाययोजना. यामुळे त्यांची अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होते, परंतु कधी कधी या सुधारणा जनतेवर प्रतिकूल परिणाम घडवू शकतात.

IMF वरील मुख्य टीका

1. अतिरिक्त अटी आणि आर्थिक स्वायत्ततेवर परिणाम:
  - IMF चे कर्ज घेण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांना कठोर अटी पाळाव्या लागतात. यामुळे अनेक वेळा त्या देशांची आर्थिक स्वायत्तता कमी होते, आणि त्यांना IMF च्या अटीनुसार धोरणे आखावी लागतात.
2. आर्थिक सुधारणा आणि जनतेवर परिणाम:
  - IMF च्या कर्जाच्या अटींमध्ये आर्थिक सुधारणा करण्यासाठी, खर्च कपात आणि कर वाढवण्याचे निर्देश असतात. यामुळे समाजातील गरीब वर्गाला आर्थिक ओझा सहन करावा लागतो, आणि काही वेळा गरिबी वाढण्याचा धोका निर्माण होतो.
3. प्रबळ राष्ट्रांचा प्रभाव:

जागतिक राजकारण

- IMF वर अमेरिका आणि युरोपियन देशांचा प्रभाव आहे. काही देश IMF ला आपल्या राजकीय हितसंबंध साध्य करण्यासाठी वापरतात. IMF चे निर्णय आणि धोरणे अनेक वेळा प्रबळ राष्ट्रांच्या हितांनुसार बदलली जातात.
- 4. नवउदारवादी धोरणे आणि खाजगीकरण:
  - IMF अनेकदा नवउदारवादी धोरणांचा पुरस्कार करते, ज्यात खाजगीकरण, मुक्त बाजार आणि व्यापाराचे उदारीकरण यांचा समावेश असतो. यामुळे काही देशांच्या सार्वजनिक सेवा खाजगी क्षेत्राकडे जातात, ज्याचा फायदा गरीब जनतेला न मिळता श्रीमंतांपर्यंत मर्यादित राहतो.
- 5. आर्थिक असमानता आणि अस्थिरता:
  - IMF च्या धोरणांमुळे काही वेळा आर्थिक असमानता वाढते. गरीब वर्गाला आर्थिक सुधारणा आणि खर्च कपात यांचा त्रास सहन करावा लागतो, तर धनाढ्य वर्गाला त्याचा परिणाम होत नाही. यामुळे देशांतर्गत असमानता वाढण्याचा धोका असतो.
- 6. विकसनशील देशांवरील आर्थिक संकटाचा परिणाम:
  - IMF ने दिलेल्या कर्जाच्या कठोर अटींमुळे काही देशांमध्ये आर्थिक संकट वाढते. उदाहरणार्थ, अनेक आफ्रिकी आणि दक्षिण अमेरिकन देश IMF च्या कर्जाच्या कडक अटींमुळे कर्जाच्या दृष्टचक्रात अडकले आहेत.

IMF चे योगदान आणि सकारात्मक परिणाम

जरी IMF वर टीका केली जाते, तरीही त्याचे जागतिक अर्थव्यवस्थेत मोलाचे योगदान आहे.

1. जागतिक आर्थिक स्थैर्य राखणे:
  - IMF आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेत स्थिरता आणण्याचे कार्य करते. जागतिक आर्थिक संकटाच्या वेळी IMF आर्थिक सहाय्य पुरवते, ज्यामुळे संकटग्रस्त देशांना आपली अर्थव्यवस्था सुधारता येते.
2. गरीब देशांना आर्थिक मदत:
  - IMF ने अनेक गरीब आणि विकसनशील देशांना तातडीच्या आर्थिक मदतीने आधार दिला आहे. आर्थिक संकटांच्या वेळी IMF ची मदत अनेक देशांसाठी महत्त्वाची ठरली आहे.
3. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्याचे प्रोत्साहन:
  - IMF ने सदस्य देशांना आर्थिक सहकार्याचे एक व्यासपीठ दिले आहे. यामुळे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्याला चालना मिळते, आणि सदस्य राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक धोरणांवर चर्चा करू शकतात.
4. तांत्रिक सहाय्य आणि क्षमता विकास:
  - IMF सदस्य राष्ट्रांना आर्थिक व्यवस्थापनात तांत्रिक सहाय्य देते. यामुळे विकसनशील देशांना आर्थिक क्षमता वाढवण्यास आणि सुधारणा करण्यात मदत मिळते.

IMF ही जागतिक आर्थिक व्यवस्थेतील एक महत्त्वाची संस्था आहे, ज्यामुळे अनेक देशांना आर्थिक संकटातून बाहेर येण्यासाठी मदत झाली आहे. परंतु IMF चे आर्थिक सहाय्य आणि अटीची कठोरता, प्रबळ राष्ट्रांचा प्रभाव, आणि नवउदारवादी धोरणे यामुळे विकसनशील देशांना काहीवेळा अडचणींचा सामना करावा लागतो.

IMF ने अधिक पारदर्शकता, प्रादेशिक गरजांची जाणीव, आणि अधिक समावेशक धोरणे राबवल्यास, त्याच्या कर्जसुविधा आणि आर्थिक सहाय्याचा फायदा अधिक व्यापक स्तरावर होऊ शकतो. तसेच, IMF ने स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या संवेदनशीलतेचा विचार करून अधिक लवचिक आणि न्याय्य अटी राबवल्यास, विकसनशील देशांना स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी IMF चा अधिक लाभ होऊ शकतो.

जागतिक व्यापार संघटना

जागतिक व्यापार संघटना (**World Trade Organization - WTO**) ही एक आंतरराष्ट्रीय संस्था आहे, जी सदस्य राष्ट्रांमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापार नियंत्रित, विनियमित, आणि प्रोत्साहित करण्याचे कार्य करते. WTO ची स्थापना 1995 मध्ये झाली, आणि आज यामध्ये 164 हून अधिक सदस्य राष्ट्रांचा समावेश आहे. WTO चे मुख्यालय जिनेव्हा, स्वित्झर्लंड येथे आहे.

WTO चे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे व्यापारविषयक तंटे सोडवणे, व्यापारी व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता आणणे, आणि सदस्य राष्ट्रांना आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक नियमांचे पालन करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे आहे.

WTO ची स्थापना आणि इतिहास

WTO ची स्थापना उरुग्वे राऊंडच्या (1986-1994) यशस्वी चर्चांच्या परिणामी झाली. यापूर्वी, जनरल अॅग्रीमेंट ऑन टॅरिफ्स अँड ट्रेड (**GATT**) या करारामुळे 1947 पासून आंतरराष्ट्रीय व्यापार नियंत्रित होत होता. परंतु GATT हे फक्त तात्पुरते नियमन होते आणि त्याची कार्यक्षमता मर्यादित होती. WTO ही GATT च्या जागी स्थापन झालेली अधिकृत आंतरराष्ट्रीय संस्था आहे, जी अधिक व्यापक आणि सर्वसमावेशक व्यापारी नियमांवर कार्य करते.

WTO चे उद्दिष्ट आणि कार्य

WTO चे मुख्य उद्दिष्ट जागतिक व्यापारामध्ये स्थिरता, पारदर्शकता आणि व्यापारविषयक नियमांचे पालन वाढवणे हे आहे. WTO खालील प्रमुख कार्ये करते:

1. व्यापारविषयक करार व्यवस्थापन:
  - WTO व्यापारासंबंधी विविध करारांचे व्यवस्थापन करते. हे करार विविध उद्योग, सेवा क्षेत्रे, बौद्धिक संपदा, शेती, औद्योगिक वस्तू, आणि पर्यावरणीय व्यापाराशी संबंधित आहेत.
2. व्यापार तंटे सोडवणे:
  - WTO सदस्य देशांमध्ये व्यापारविषयक तंटे उद्भवल्यास त्यांचे निराकरण करण्यासाठी एक संरचित प्रक्रिया पुरवते. **Dispute Settlement Body** च्या माध्यमातून WTO या तंट्यांवर निर्णय घेते आणि सदस्य राष्ट्रांना समाधानाचा मार्ग दाखवते.
3. व्यापार विषयक नियम आखणे आणि सुधारणा करणे:
  - WTO आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे नियम आखण्यासाठी सदस्य देशांमध्ये चर्चा घडवते. यामुळे व्यापारात समता, पारदर्शकता, आणि स्थिरता निर्माण होते.
4. विकसनशील देशांना मदत करणे:
  - WTO विकसनशील आणि अल्पविकसित देशांना व्यापार सुधारणा आणि आर्थिक विकास साधण्यासाठी तांत्रिक आणि सल्लागार सहाय्य देते. यामुळे या देशांना आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होण्याची संधी मिळते.
5. मुक्त व्यापाराला प्रोत्साहन देणे:

- WTO चा मुख्य उद्देश म्हणजे व्यापारातील अडथळे (उदा., टॅरिफ, कोटा) कमी करून मुक्त व्यापाराला प्रोत्साहन देणे. यामुळे सदस्य देशांमध्ये मुक्त आणि न्याय्य व्यापार सुनिश्चित होतो.

WTO चे प्रमुख करार

WTO अंतर्गत विविध व्यापार करारांचा समावेश आहे, जे व्यापारविषयक विविध बाबींवर लक्ष केंद्रित करतात. काही महत्वाचे WTO करार खालीलप्रमाणे आहेत:

1. माल व्यापार करार (**Goods Agreement**):
  - हे करार वस्तूंच्या व्यापाराशी संबंधित आहेत. यामध्ये खेळते व्यापार करार (**GATT**) चा समावेश आहे, ज्याद्वारे वस्तूंच्या व्यापारातील अडथळे कमी केले जातात.
2. सेवा व्यापार करार (**General Agreement on Trade in Services - GATS**):
  - सेवा व्यापाराशी संबंधित करार आहे. या करारामुळे सदस्य देश सेवा क्षेत्रातील व्यापारात प्रवेश वाढवू शकतात.
3. बौद्धिक संपदा करार (**Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights - TRIPS**):
  - या कराराचा उद्देश बौद्धिक संपदा हक्कांचे संरक्षण करणे आहे, जसे की पेटंट, कॉपीराइट, आणि ट्रेडमार्क. यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात बौद्धिक संपदा अधिकारांचे रक्षण होऊ शकते.
4. कृषी करार (**Agreement on Agriculture**):
  - हा करार शेतीमाल व्यापाराशी संबंधित आहे. यात शेतीवरील सबसिडी, आयात शुल्क, आणि कृषी क्षेत्रातील अन्य अडथळ्यांना कमी करण्याचे नियमन केले जाते.
5. वस्तूंच्या वापर सुरक्षितता करार (**Agreement on Technical Barriers to Trade - TBT**):
  - या कराराद्वारे उत्पादने सुरक्षित राहण्यासाठी तांत्रिक मापदंड ठरवले जातात. यामुळे सदस्य देशांच्या सुरक्षितता निकषांची पूर्तता होते.
6. आरोग्य आणि वनस्पति आरोग्य मानके (**Sanitary and Phytosanitary Measures - SPS**):
  - हा करार अन्न, वनस्पती, आणि प्राण्यांच्या आरोग्याशी संबंधित व्यापारविषयक मानक ठरवतो.

WTO चा व्यापारी तंटा सोडवण्याचा यंत्रणा

WTO ची **Dispute Settlement Body (DSB)** सदस्य देशांमधील व्यापारविषयक तंट्यांचे निराकरण करण्यासाठी कार्य करते. तंटा सोडवण्याची प्रक्रिया कठोर आणि पारदर्शक आहे. या प्रक्रियेत दोन मुख्य पावले आहेत:

1. समस्यानिवारण आणि मध्यस्थता:
  - तंटा झाल्यावर, WTO सदस्य राष्ट्रांना त्यावर चर्चा करून तो सोडवण्याचा प्रयत्न करतो. जर चर्चा निष्फळ ठरली, तर मध्यस्थता प्रक्रियेचा वापर केला जातो.
2. तंटा निराकरण पॅनेल:
  - जर मध्यस्थता निष्फळ झाली, तर WTO तंटा निराकरण पॅनेल स्थापन करते. हे पॅनेल समस्या विश्लेषित करून निर्णय देते. निर्णयावर अपील करू शकतात, ज्यासाठी **Appellate Body** आहे.

WTO वर टीका

WTO वर विविध प्रकारची टीका झाली आहे. काही मुख्य मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. विकसनशील देशांची उपेक्षा:
  - WTO मधील काही नियम आणि करार विकसित देशांच्या फायद्याचे ठरतात, तर विकसनशील देशांना त्यांचे अंमलबजावणीत अडचणी येतात. त्यामुळे काही वेळा WTO च्या निर्णयांचा फायदा केवळ प्रबळ अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांनाच होतो.
2. अशाश्वत विकासाच्या मुद्द्यांवर दुर्लक्ष:
  - WTO मुक्त व्यापारास प्रोत्साहन देण्यासाठी नियम तयार करते, परंतु पर्यावरणीय मुद्दे आणि शाश्वत विकास याकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे WTO च्या काही करारांमुळे पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.
3. बौद्धिक संपदा अधिकार आणि औषधांचा वापर:
  - **TRIPS** करार अंतर्गत बौद्धिक संपदा अधिकारांच्या कडक अटींमुळे गरीब देशांना काही अत्यावश्यक औषधे महागात मिळतात. यामुळे सार्वजनिक आरोग्याला हानी पोहोचते, आणि गरीब लोकांना आरोग्यसेवा मिळण्यात अडचणी येतात.
4. अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण आणि स्वायत्ततेवर परिणाम:
  - WTO चे नियम आणि धोरणांमुळे काही देशांना आपल्या अर्थव्यवस्थेवर स्वतंत्रपणे नियंत्रण ठेवणे अवघड जाते. यामुळे त्यांच्या स्वायत्ततेवर मर्यादा येतात आणि त्यांना आंतरराष्ट्रीय नियमांचे पालन करावे लागते, जे त्यांच्या आर्थिक धोरणांना मारक ठरू शकतात.
5. विकसनशील देशांवरील नुकसानकारक अटी:
  - विकसनशील देशांना WTO च्या काही करारांमुळे त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणात बदल करावे लागतात. उदा., कृषी क्षेत्रातील सबसिडीमध्ये कपात करावी लागते, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना नुकसान होते.

WTO चे सकारात्मक परिणाम

जरी WTO वर टीका झाली असली तरी त्याचे जागतिक व्यापार व्यवस्थेत अनेक सकारात्मक परिणाम देखील आहेत.

1. आंतरराष्ट्रीय व्यापार स्थिरता:
  - WTO च्या नियमांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात स्थिरता आणि विश्वास वाढतो. यामुळे सदस्य राष्ट्रांना व्यापारात समता राखण्यास मदत होते.
2. विकसनशील देशांसाठी सवलती:
  - WTO ने विकसनशील देशांना व्यापार सुलभता, तांत्रिक सहाय्य, आणि आर्थिक विकासासाठी विविध सवलती आणि सल्ला दिला आहे, ज्यामुळे त्यांना जागतिक व्यापारात सहभागी होण्याची संधी मिळते.
3. व्यापारविषयक पारदर्शकता:
  - WTO च्या धोरणांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात पारदर्शकता निर्माण होते. नियमांचे कठोर पालन आणि तंटा सोडवण्याची स्पष्ट प्रक्रिया यामुळे सदस्य राष्ट्रांना न्याय मिळतो.
4. समान व्यापार नियम:
  - WTO सर्व सदस्य राष्ट्रांमध्ये एकसारखे व्यापार नियम लागू करते, ज्यामुळे लहान आणि विकसनशील देशांनाही व्यापारात समानता मिळते.

WTO जागतिक व्यापाराचे नियमन, तंटा निराकरण, आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारात स्थिरता आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळते आणि सदस्य राष्ट्रांना विकासाच्या दिशेने प्रगती करण्याची संधी मिळते.

तथापि, WTO ला विकसनशील देशांच्या गरजांवर अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने ठोस पावले उचलणे आवश्यक आहे. WTO ने अधिक लवचिक आणि समावेशक धोरणे आखल्यास जागतिक व्यापार व्यवस्थेत समता आणि पारदर्शकता आणणे शक्य होईल.

जागतिक पातळीवरील प्रादेशिक आर्थिक संघटना

जागतिक पातळीवरील प्रादेशिक आर्थिक संघटना (Regional Economic Organizations) विविध भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये आर्थिक सहकार्य, व्यापार, आणि विकासासाठी काम करतात. या संघटनांचा उद्देश म्हणजे सदस्य राष्ट्रांमध्ये आर्थिक संबंध दृढ करणे, व्यापाराला प्रोत्साहन देणे, आणि प्रादेशिक स्थिरता आणि समृद्धी साध्य करणे. येथे काही प्रमुख प्रादेशिक आर्थिक संघटनांची सविस्तर माहिती दिली आहे:

1. युरोपियन संघ (European Union - EU)

- स्थापना: 1993 मध्ये मास्ट्रीच करार (Maastricht Treaty) नुसार युरोपियन संघाची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: 27 युरोपीय देशांचा समावेश आहे.
- मुख्य उद्दिष्टे: आर्थिक आणि राजकीय एकत्रिकरण, मुक्त व्यापार, आणि सामायिक चलन प्रणाली.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - युरो (Euro) हे EU मधील 19 देशांमध्ये वापरले जाणारे सामायिक चलन आहे.
  - EU मध्ये सिंगल मार्केट (Single Market) आहे, ज्यामुळे सदस्य देशांमध्ये माल, सेवा, कामगार, आणि भांडवल मुक्तपणे प्रवाहित होऊ शकते.
  - शेंगेन क्षेत्र (Schengen Area) मध्ये सदस्य देशांच्या नागरिकांना मुक्त प्रवास करण्याची मुभा आहे.
- महत्त्व: EU ने सदस्य राष्ट्रांमध्ये आर्थिक स्थिरता वाढवली आहे आणि जगातील एक प्रबळ आर्थिक संघटना म्हणून स्थिरता मिळवली आहे.

2. उत्तर अमेरिकन मुक्त व्यापार करार (North American Free Trade Agreement - NAFTA) / आता USMCA

- स्थापना: 1994 मध्ये NAFTA ची स्थापना झाली; नंतर 2020 मध्ये ते USMCA (United States-Mexico-Canada Agreement) म्हणून पुनर्नामित झाले.
- सदस्य देश: अमेरिका, कॅनडा, आणि मेक्सिको.
- मुख्य उद्दिष्टे: तीन देशांमध्ये व्यापार अडथळे कमी करणे, उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, आणि आर्थिक विकासाला चालना देणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - USMCA अंतर्गत सदस्य देशांमध्ये टॅरिफ कमी केले आहेत, ज्यामुळे माल आणि सेवांचा व्यापार अधिक सुलभ झाला आहे.
  - नवीन करारामुळे कामगार अधिकार, पर्यावरणीय संरक्षण, आणि डिजिटल व्यापारास चालना मिळाली आहे.
- महत्त्व: या करारामुळे उत्तर अमेरिकेतील तीन देशांमध्ये व्यापार वाढला आहे आणि अर्थव्यवस्था अधिक स्थिर झाली आहे.

3. आसियान (Association of Southeast Asian Nations - ASEAN)

- स्थापना: 1967 मध्ये आसियानची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: 10 दक्षिणपूर्व आशियाई देश – इंडोनेशिया, मलेशिया, फिलिपिन्स, सिंगापूर, थायलंड, ब्रुनेई, व्हिएतनाम, लाओस, म्यानमार, आणि कंबोडिया.
- मुख्य उद्दिष्टे: आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक सहकार्य वाढवणे आणि प्रादेशिक स्थिरता साध्य करणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:

- **ASEAN Free Trade Area (AFTA)** अंतर्गत सदस्य देशांनी व्यापार अडथळे कमी करण्यास सहमती दिली आहे.
- ASEAN ने **Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP)** या नवीन करारात सामील होऊन चीन आणि इतर प्रमुख देशांसह व्यापार वाढवण्याचे प्रयत्न केले आहेत.
- महत्त्व: ASEAN ने दक्षिणपूर्व आशियातील आर्थिक विकास आणि स्थिरता वाढवली आहे, तसेच चीन आणि भारतासारख्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांसोबत व्यापार वाढवण्यास मदत केली आहे.

4. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संघटना (South Asian Association for Regional Cooperation - SAARC)

- स्थापना: 1985 मध्ये SAARC ची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: 8 दक्षिण आशियाई देश – भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, मालदीव, आणि अफगाणिस्तान.
- मुख्य उद्दिष्टे: आर्थिक सहकार्य, गरिबी निर्मूलन, आणि प्रादेशिक शांतता व स्थिरता साध्य करणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - **SAARC Free Trade Agreement (SAFTA)** अंतर्गत सदस्य देशांनी व्यापार सुलभ करण्याचे प्रयत्न केले आहेत.
  - SAARC ने दहशतवादविरोधी सहकार्य, आपत्ती व्यवस्थापन, आणि सामाजिक विकासावर लक्ष केंद्रित केले आहे.
- महत्त्व: SAARC ने दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये व्यापार वाढवला असला तरी, भारत-पाकिस्तान दरम्यानचे तणाव याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतात.

5. खाडी सहकार्य परिषद (Gulf Cooperation Council - GCC)

- स्थापना: 1981 मध्ये GCC ची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: 6 खाडी देश – सौदी अरेबिया, यूएई, कुवैत, कतार, ओमान, आणि बहरीन.
- मुख्य उद्दिष्टे: अर्थव्यवस्थेत विविधता आणणे, सुरक्षा सहकार्य, आणि व्यापार वृद्धिंगत करणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - GCC ने गेलफ कॉमन मार्केट अंतर्गत एकत्रित आर्थिक बाजार तयार करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
  - GCC सदस्य देशांमध्ये एकत्रित संरक्षण आणि सुरक्षा करार आहेत.
- महत्त्व: GCC ने खाडी देशांमध्ये आर्थिक सहकार्य वाढवले आहे आणि विशेषतः तेल आणि वायू उद्योगात प्रमुख भूमिका निभावली आहे.

6. आफ्रिकन युनियन (African Union - AU)

- स्थापना: 2002 मध्ये आफ्रिकन युनियनची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: 55 आफ्रिकन देशांचा समावेश आहे.
- मुख्य उद्दिष्टे: आर्थिक सहकार्य वाढवणे, गरिबी कमी करणे, आणि आफ्रिकन राष्ट्रांमध्ये शांतता आणि स्थिरता साध्य करणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - AU ने **African Continental Free Trade Area (AfCFTA)** करार लागू केला, ज्यामुळे संपूर्ण आफ्रिकेतील व्यापाराला चालना मिळते.
  - AU ने शांतता आणि सुरक्षेसाठी विशेष यंत्रणा तयार केल्या आहेत.
- महत्त्व: AU ने आफ्रिकन देशांमध्ये आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी आणि व्यापार वृद्धिंगत करण्यासाठी मोठे प्रयत्न केले आहेत.

7. मर्कोसुर (MERCOSUR)

- स्थापना: 1991 मध्ये MERCOSUR ची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: अर्जेन्टिना, ब्राझील, पॅराग्वे, उरुग्वे, आणि व्हेनेझुएला.
- मुख्य उद्दिष्टे: दक्षिण अमेरिकन देशांमध्ये मुक्त व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य वाढवणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - MERCOSUR ने सदस्य देशांमध्ये व्यापार अडथळे कमी करण्याचा आणि आर्थिक धोरणात एकसंधता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.
  - MERCOSUR ने EU सारख्या इतर प्रादेशिक आर्थिक संघटनांशी करार केले आहेत.
- महत्त्व: MERCOSUR ने दक्षिण अमेरिकन देशांमध्ये व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य वाढवले आहे.

8. आशिया-पॅसिफिक आर्थिक सहकार्य (Asia-Pacific Economic Cooperation - APEC)

- स्थापना: 1989 मध्ये APEC ची स्थापना झाली.
- सदस्य देश: 21 सदस्य, ज्यात अमेरिका, चीन, जपान, रशिया, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, आणि इतर पॅसिफिक रिम देशांचा समावेश आहे.
- मुख्य उद्दिष्टे: पॅसिफिक रिम देशांमध्ये आर्थिक सहकार्य, व्यापार सुधारणा, आणि विकासाचा चालना देणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
  - APEC ने व्यापार आणि गुंतवणुकीसाठी सुलभता निर्माण करण्यासाठी विविध धोरणे राबवली आहेत.
  - APEC अंतर्गत सदस्य राष्ट्रांनी **APEC Free Trade Agreement** साध्य करण्यासाठी काम केले आहे.
- महत्त्व: APEC ने पॅसिफिक रिम देशांमध्ये आर्थिक स्थिरता आणि व्यापार वाढवण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

जागतिक पातळीवरील प्रादेशिक आर्थिक संघटना आपल्या क्षेत्रांमध्ये आर्थिक विकास, व्यापार आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देतात. या संघटनांमुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये व्यापारातील अडथळे कमी होतात, आर्थिक स्थिरता वाढते, आणि प्रादेशिक संबंध दृढ होतात. यामुळे विविध देश आपापल्या क्षेत्रात विकासाच्या दिशेने पुढे जातात, तसेच जागतिक अर्थव्यवस्थेत योगदान देतात.

प्रत्येक संघटनेचे उद्दिष्ट, धोरणे, आणि कार्यपद्धती वेगवेगळी असली तरी, एकत्रितपणे या प्रादेशिक आर्थिक संघटना जागतिक आर्थिक स्थिरता आणि व्यापार वृद्धिंगत करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

युरोपियन युनियन

युरोपियन युनियन (European Union - EU) ही एक आर्थिक, राजकीय, आणि सामाजिक संघटना आहे, जी युरोपातील विविध देशांच्या सहकार्याने स्थापन झाली आहे. EU हे जगातील सर्वात यशस्वी प्रादेशिक एकत्रिकरणाचे उदाहरण मानले जाते. तिचे उद्दिष्ट सदस्य राष्ट्रांमध्ये आर्थिक विकास, सामाजिक प्रगती, शांतता आणि सुरक्षा टिकवून ठेवणे हे आहे.

EU ची स्थापना आणि इतिहास

युरोपियन युनियनची सुरुवात 1951 मध्ये झाली, जेव्हा युरोपियन कोळसा आणि पोलाद समुदाय (European Coal and Steel Community) स्थापन झाले. हे सहकार्य आर्थिक एकत्रिकरणाच्या दिशेने

पहिले पाऊल होते. 1957 मध्ये रोम करार (**Treaty of Rome**) द्वारे युरोपियन आर्थिक समुदाय (European Economic Community - EEC) स्थापन झाला, ज्याचा उद्देश सदस्य देशांमध्ये मुक्त व्यापार, आर्थिक वाढ, आणि शांतता साध्य करणे होता.

1993 मध्ये मास्ट्रीच करार (**Maastricht Treaty**) नुसार EU ची अधिकृत स्थापना झाली, आणि EEC चे रूपांतर युरोपियन युनियनमध्ये झाले. यानंतर, EU ने एक सखोल आर्थिक आणि राजकीय एकत्रिकरण साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

EU चे उद्दिष्टे

युरोपियन युनियनचे काही प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. मुक्त व्यापार: सदस्य राष्ट्रांमध्ये सीमा शुल्क नसलेल्या एकसंध बाजाराचे (Single Market) प्रस्थापन.
2. आर्थिक स्थैर्य: एकत्रित अर्थव्यवस्था राखण्यासाठी आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धा वाढवण्यासाठी आर्थिक सहकार्य.
3. सामायिक चलन (**Euro**): EU च्या 19 देशांनी युरो (Euro) हे एकसंध चलन स्वीकारले आहे, ज्यामुळे आर्थिक स्थिरता आणि व्यापार सुलभता साध्य झाली आहे.
4. मानवी अधिकार आणि न्याय: मानवी हक्कांचे रक्षण आणि न्यायाची सिद्धता EU साठी महत्त्वपूर्ण आहे.
5. शांतता आणि सुरक्षा: EU ने शांततेसाठी नवा मार्ग तयार केला आहे आणि युरोपातील सुरक्षा आणि स्थिरतेसाठी कार्य केले आहे.

EU ची रचना आणि मुख्य संस्था

युरोपियन युनियनच्या कार्यप्रणालीमध्ये विविध संस्था आहेत, ज्या सदस्य देशांमध्ये निर्णय घेणे आणि धोरण आखण्याचे कार्य करतात.

1. युरोपियन परिषद (**European Council**):
  - EU च्या सदस्य राष्ट्रांचे प्रमुख या परिषदेचे सदस्य आहेत. परिषद EU च्या प्रमुख धोरणात्मक निर्णयांवर चर्चा करते.
2. युरोपियन संसद (**European Parliament**):
  - युरोपियन संसद ही EU ची संसद आहे, ज्यामध्ये सदस्य राष्ट्रांचे प्रतिनिधी निवडून येतात. संसद EU च्या कायद्यांवर मतदान करते आणि EU चे धोरण ठरवते.
3. युरोपियन आयोग (**European Commission**):
  - आयोग EU ची कार्यकारी संस्था आहे, जी धोरणांची अंमलबजावणी करते आणि EU च्या कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करते.
4. युरोपियन न्यायालय (**Court of Justice of the European Union**):
  - न्यायालय EU च्या कायद्यांचे पालन करण्यासाठी आणि सदस्य राष्ट्रांमध्ये न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी कार्य करते.
5. युरोपियन मध्यवर्ती बँक (**European Central Bank - ECB**):
  - ECB युरोझोन देशांच्या आर्थिक धोरणावर लक्ष ठेवते आणि एकसंध चलनाचे (Euro) मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी उपाययोजना करते.

युरो (Euro) - EU चे सामायिक चलन

युरोझोन (Eurozone) म्हणजे EU मधील 19 सदस्य राष्ट्रांचा एक गट आहे, ज्यांनी युरो हे एकसंध चलन स्वीकारले आहे. युरोझोनची स्थापना 1999 मध्ये झाली, आणि त्याचा उद्देश व्यापार सुलभता, चलन

स्थिरता, आणि आर्थिक स्थैर्य राखणे आहे. युरो हे जगातील प्रमुख आंतरराष्ट्रीय चलनांपैकी एक आहे, आणि अमेरिकन डॉलरनंतर सर्वाधिक वापरले जाणारे चलन आहे.

EU चा सिंगल मार्केट (Single Market)

EU मध्ये सिंगल मार्केट प्रणाली आहे, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये माल, सेवा, भांडवल, आणि श्रमांचा मुक्त प्रवास शक्य होतो. सिंगल मार्केटचा उद्देश सदस्य राष्ट्रांमधील व्यापारातील अडथळे कमी करणे आणि अर्थव्यवस्था अधिक सुसंगत बनवणे आहे. या बाजारामुळे सदस्य राष्ट्रांना अधिक मुक्तपणे व्यापार करणे शक्य झाले आहे.

सिंगल मार्केटमध्ये येणाऱ्या मुख्य वैशिष्ट्यांमध्ये खालील मुद्दे येतात:

1. मुक्त व्यापार: EU सदस्य देशांमध्ये सीमा शुल्क नसलेला व्यापार आहे, ज्यामुळे उत्पादन आणि सेवांचा मुक्त प्रवास शक्य होतो.
2. कामगारांचे स्वातंत्र्य: EU सदस्य देशांतील नागरिक EU च्या कोणत्याही देशात नोकरी मिळवू शकतात आणि राहताही येऊ शकतात.
3. समान नियम: EU च्या नियमांनुसार उत्पादनांच्या दर्जाच्या समानता ठरवली जाते, ज्यामुळे एकसंध बाजारात गुणवत्ता राखली जाते.

शेंगेन क्षेत्र (Schengen Area)

शेंगेन क्षेत्र म्हणजे EU च्या काही सदस्य राष्ट्रांचे एक समूह आहे, ज्यात सदस्य देशांमधील नागरिकांना आंतरराष्ट्रीय सीमावरील अडथळ्यांशिवाय मुक्त प्रवासाची मुभा आहे. शेंगेन क्षेत्र 1985 मध्ये स्थापन झाले, आणि आज यामध्ये 26 देशांचा समावेश आहे, ज्यात काही EU बाहेरचे देश देखील आहेत.

शेंगेन क्षेत्रामुळे EU नागरिकांना एकाच व्हिसाने संपूर्ण क्षेत्रात प्रवास करण्याची सोय मिळते, ज्यामुळे आर्थिक आणि सांस्कृतिक सहकार्य वृद्धिंगत होते.

EU च्या धोरणात्मक आणि सामाजिक उपक्रम

EU ने विविध धोरणात्मक आणि सामाजिक उपक्रमांवर कार्य केले आहे, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये एकसंधता, सामाजिक सुधारणा, आणि पर्यावरणीय संरक्षण साध्य झाले आहे.

1. पर्यावरणीय धोरण: EU ने प्रदूषण कमी करणे, नूतनीकरणीय ऊर्जा प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, आणि कार्बन उत्सर्जनावर नियंत्रण ठेवणे यासाठी विविध धोरणे आखली आहेत. युरोपियन ग्रीन डील (European Green Deal) हा उपक्रम यामध्ये महत्वाचा आहे, जो 2050 पर्यंत EU ला कार्बन न्यूट्रल बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतो.
2. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय: EU ने समानता, लैंगिक समानता, आणि मानवी हक्कांची जपणूक करण्यासाठी कडक कायदे आणि धोरणे लागू केली आहेत. सदस्य राष्ट्रांमध्ये सामाजिक सुरक्षा, कामगारांचे हक्क, आणि नागरिकांचे अधिकार जपण्यास EU ने प्राधान्य दिले आहे.
3. वैश्विक भूमिका आणि परराष्ट्र धोरण: EU ने जागतिक स्तरावर शांतता, सुरक्षा, आणि आर्थिक सहकार्य साध्य करण्यासाठी विविध परराष्ट्र धोरण आखले आहेत. EU अनेक वेळा जागतिक तंटे सोडवण्यात मध्यस्थ म्हणून कार्य करते आणि गरिबी निर्मूलनासाठी विविध प्रकल्पांतर्गत सहाय्य पुरवते.
4. शैक्षणिक सहकार्य: **ERASMUS+** कार्यक्रम EU ने लागू केला आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना EU देशांमध्ये शिकण्याची आणि संशोधन करण्याची संधी मिळते.

EU वरील मुख्य टीका

जरी EU ने युरोपमध्ये स्थिरता आणि समृद्धी आणली आहे, तरीही त्यावर काही ठळक टीका झाली आहे:

1. राजकीय आणि आर्थिक असमानता: EU मधील काही मोठे देश जसे की जर्मनी आणि फ्रान्स हे EU च्या धोरणांवर प्रभाव टाकतात, तर छोटे देश त्यांना सामील व्हावे लागते. त्यामुळे EU मध्ये असमानता निर्माण होण्याची शक्यता असते.
2. ब्रेक्झिट (Brexit): ब्रिटनने EU मधून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला, जो EU च्या एकात्मतेवर प्रश्न निर्माण करणारा ठरला. ब्रिटनने सांगितले की, EU चे काही नियम त्याच्या स्वायत्ततेला हानिकारक ठरतात, त्यामुळे त्याने 2020 मध्ये EU सोडले.
3. अतिरेकी नियम आणि नियंत्रण: EU चे काही सदस्य राष्ट्र EU च्या नियमांच्या कठोरतेवर टीका करतात. EU चे नियम कधी कधी जटिल असतात आणि त्याचा परिणाम स्थानिक अर्थव्यवस्थांवर होतो.
4. शरणार्थी समस्या: EU मध्ये शरणार्थी समस्या एक गंभीर मुद्दा आहे. मध्यपूर्वेतील संघर्षामुळे मोठ्या प्रमाणात शरणार्थी युरोपमध्ये येत आहेत, ज्यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये असंतोष निर्माण होतो.

युरोपियन युनियन ही जागतिक पातळीवरील एक प्रबळ आर्थिक आणि राजकीय संघटना आहे, ज्यामुळे युरोपातील देशांमध्ये आर्थिक स्थैर्य, शांतता, आणि सामाजिक प्रगती साध्य झाली आहे. EU ने एकसंध बाजार, शेंगेन क्षेत्र, आणि युरो झोन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे आपल्या सदस्य राष्ट्रांना अनेक आर्थिक आणि सामाजिक फायदे दिले आहेत.

तथापि, राजकीय तणाव, ब्रेक्झिटसारख्या घटना, आणि शरणार्थी समस्या यामुळे EU च्या कार्यक्षमतेवर काही प्रश्न उपस्थित झाले आहेत. EU ने विविध आव्हाने पार करून जागतिक स्तरावर आपली भूमिका अधिक मजबूत करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून त्याचा सदस्य राष्ट्रांना अधिक फायदा होईल आणि जागतिक स्थिरतेत त्याचे योगदान वाढेल.

जागतिकीकरण

जागतिकीकरण म्हणजे विविध देशांमधील आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि राजकीय परस्परावलंबनाचा वाढता संबंध. या प्रक्रियेमुळे जगातील विविध भाग एकमेकांशी अधिक निकट आले आहेत. जागतिकीकरणामुळे जग एक जागतिक गाव बनले आहे, ज्यात संप्रेषण, व्यापार, गुंतवणूक, आणि संस्कृती एकमेकांत मिसळत आहेत.

जागतिकीकरणाची संकल्पना

जागतिकीकरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर व्यापार, गुंतवणूक, माहिती, तंत्रज्ञान, आणि संस्कृती यांचा वाढता परस्पर संवाद. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उत्पादन, सेवा, विचारसरणी, तंत्रज्ञान, आणि संस्कृती जगभरात वेगाने पसरतात, ज्यामुळे देशांमधील सीमांचे महत्त्व कमी होत चालले आहे. जागतिकीकरणाच्या परिणामस्वरूप देश एकमेकांच्या अर्थव्यवस्थेशी अधिकच जोडलेले आहेत, ज्यामुळे आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक स्तरावर विविध बदल घडत आहेत.

जागतिकीकरणाची कारणे

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया वेगाने होण्यामागे काही प्रमुख कारणे आहेत:

जागतिक राजकारण

1. तंत्रज्ञानातील प्रगती: इंटरनेट, संप्रेषण साधने, आणि वाहतूक तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे माहितीचा आणि मालाचा प्रसार जलद आणि सुलभ झाला आहे. त्यामुळे जगभरातील व्यवसाय, उद्योग, आणि व्यापार क्षेत्रे एकमेकांना जोडली गेली आहेत.
2. मुक्त बाजार आणि व्यापार: व्यापारावर असलेले टॅरिफ, कोटा, आणि इतर अडथळे कमी केल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळाली आहे. अनेक देशांनी मुक्त बाजार धोरण स्वीकारल्यामुळे परस्पर व्यापार आणि गुंतवणूक वाढली आहे.
3. बहुराष्ट्रीय कंपन्या: बहुराष्ट्रीय कंपन्या (MNCs) जागतिक स्तरावर व्यवसाय करतात. या कंपन्यांनी उत्पादन आणि वितरण प्रणालींमध्ये जागतिकीकरण वाढवले आहे, ज्यामुळे विविध देशांत एकत्रितपणे उत्पादन आणि विक्री शक्य झाली आहे.
4. आंतरराष्ट्रीय संघटना: जागतिक व्यापार संघटना (WTO), जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि युरोपियन युनियन (EU) सारख्या संघटनांनी व्यापार आणि आर्थिक सहकार्य वाढवण्यास मदत केली आहे.
5. संस्कृतीचा प्रसार: तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने मनोरंजन, संगीत, कला, आणि साहित्य इत्यादी गोष्टींमुळे संस्कृतीचा प्रसार होतो. इंटरनेट आणि सोशल मीडियामुळे वेगवेगळ्या संस्कृती जगभरात सहज पसरतात.

जागतिकीकरणाचे फायदे

जागतिकीकरणामुळे विविध देशांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि तांत्रिक स्तरावर काही फायदे मिळाले आहेत.

1. आर्थिक प्रगती: जागतिकीकरणामुळे व्यापार आणि गुंतवणूक वाढली आहे. त्यामुळे अनेक देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेला गतिमान केले आहे. नवीन तंत्रज्ञान आणि भांडवलामुळे विकास साध्य करणे शक्य झाले आहे.
2. रोजगार निर्मिती: बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी नवीन देशांमध्ये उद्योग सुरू केल्याने त्या देशांमध्ये रोजगार निर्मिती होते. विशेषतः, विकसनशील देशांमध्ये रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत.
3. उत्पादनांची विविधता आणि गुणवत्ता: जागतिकीकरणामुळे जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा वाढली आहे, ज्यामुळे उत्पादने अधिक दर्जेदार बनवली जातात आणि त्यांची किंमत कमी होत जाते. ग्राहकांना अधिक चांगले उत्पादन कमी किमतीत मिळते.
4. संस्कृतीचा आदान-प्रदान: विविध संस्कृतींमध्ये एकमेकांशी संवाद वाढला आहे, ज्यामुळे भाषा, खाद्यसंस्कृती, कला, आणि मनोरंजन यांचा आदान-प्रदान होतो. त्यामुळे एक आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक एकता तयार होते.
5. तंत्रज्ञानाचा प्रसार: जागतिकीकरणामुळे देशांना अत्याधुनिक तंत्रज्ञान मिळण्यास मदत होते. विशेषतः, आरोग्य, शिक्षण, आणि संशोधन या क्षेत्रांमध्ये तांत्रिक प्रगती साध्य केली गेली आहे.
6. गरिबी कमी होण्यास मदत: अनेक विकसनशील देशांनी जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून आर्थिक प्रगती केली आहे, ज्यामुळे गरिबी कमी करण्यास मदत झाली आहे.

जागतिकीकरणाचे तोटे

जागतिकीकरणाच्या काही तोट्यांमुळे सामाजिक आणि आर्थिक असंतुलन निर्माण होण्याचा धोका असतो.

1. आर्थिक असमानता: जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विकास झाला असला, तरी तो समानपणे झालेला नाही. गरीब आणि श्रीमंत देशांमधील आर्थिक दरी वाढली आहे, ज्यामुळे असमानता निर्माण झाली आहे.
2. स्थानिक उद्योगांचा न्हास: मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे स्थानिक लघुउद्योगांना स्पर्धा करणे कठीण जाते. स्वस्त उत्पादनांच्या बाजारपेठेमुळे स्थानिक उत्पादने मार्गे पडतात, आणि त्यांचा न्हास होतो.

जागतिक राजकारण

3. सांस्कृतिक विविधता कमी होणे: जागतिकीकरणामुळे काही वेळा स्थानिक संस्कृती, परंपरा, आणि मूल्यांचा ऱ्हास होतो. विशेषतः, पश्चिमीकरणामुळे काही संस्कृतींमध्ये एकसारखपणा येतो, आणि स्थानिक संस्कृतीची ओळख कमी होते.
4. पर्यावरणीय हानी: जागतिकीकरणामुळे उद्योग, वाहतूक, आणि उत्पादन यामुळे पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. प्रदूषण, जंगलतोड, आणि नैसर्गिक साधनांचा अति वापर यामुळे पर्यावरणीय हानी होते.
5. कामगारांच्या हक्कांवर परिणाम: काही कंपन्या उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी विकसनशील देशांत कमी मजुरी देतात, ज्यामुळे कामगारांना योग्य वेतन आणि सुविधा मिळत नाहीत. काही वेळा शोषणात्मक कामाचे वातावरण निर्माण होते.
6. स्थानिक अर्थव्यवस्थांवर परिणाम: जागतिकीकरणामुळे मोठ्या देशांच्या अर्थव्यवस्थेत येणाऱ्या बदलांचा लहान अर्थव्यवस्थांवर थेट परिणाम होतो. जागतिक आर्थिक संकटाच्या वेळी विकसनशील देशांना मोठा फटका बसतो.

जागतिकीकरणाचे प्रकार

1. आर्थिक जागतिकीकरण: व्यापार, गुंतवणूक, आणि वित्तीय सहकार्याद्वारे देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा परस्परावलंब वाढवणे.
2. सांस्कृतिक जागतिकीकरण: कला, संगीत, खाद्यसंस्कृती, भाषा, आणि परंपरा यांचा जागतिक स्तरावर प्रसार होणे.
3. राजकीय जागतिकीकरण: देशांमधील राजकीय सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आणि जागतिक धोरणांमध्ये सामील होणे.
4. तांत्रिक जागतिकीकरण: तंत्रज्ञानाचा प्रसार, संशोधन आणि विकासामध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे.

जागतिकीकरणावरील टीका

1. शोषणकारी धोरणे: बहुराष्ट्रीय कंपन्या कमी मजुरीच्या देशांमध्ये उत्पादन केंद्र स्थापन करतात, ज्यामुळे त्या देशांतील कामगारांचे शोषण होते.
2. राष्ट्रीय स्वायत्ततेवर परिणाम: जागतिकीकरणामुळे देशांना जागतिक अर्थव्यवस्था आणि जागतिक संस्थांच्या नियमांनुसार धोरणे आखावी लागतात, ज्यामुळे त्यांची स्वायत्तता कमी होते.
3. अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरता: जागतिक अर्थव्यवस्थेत आलेल्या संकटांचा परिणाम सर्व देशांवर होतो. उदाहरणार्थ, 2008 च्या आर्थिक मंदीचा परिणाम जागतिक स्तरावर सर्व देशांनी भोगला.
4. संस्कृतीची हानी: स्थानिक भाषा, परंपरा, आणि मूल्ये मागे पडत आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक विविधता कमी होत चालली आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतावरील परिणाम

भारताने 1991 मध्ये आर्थिक सुधारणा करून जागतिकीकरणाला स्वीकारले. त्यानंतर भारताने जागतिकीकरणामुळे वेगाने आर्थिक प्रगती केली.

1. उद्योग आणि रोजगार: माहिती तंत्रज्ञान, सेवा क्षेत्र, आणि उत्पादन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगार संधी निर्माण झाल्या आहेत. भारतीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिस्पर्धा करण्यास सक्षम झाल्या आहेत.
2. उत्पादनांची उपलब्धता आणि विविधता: जागतिकीकरणामुळे भारतात विविध उत्पादनांची उपलब्धता वाढली आहे. ग्राहकांना विविध कंपन्यांची उत्पादने निवडण्यासाठी संधी मिळाली आहे.
3. तांत्रिक प्रगती: जागतिकीकरणामुळे भारतात तांत्रिक प्रगती झाली आहे. विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळण, आणि संप्रेषण क्षेत्रात मोठी प्रगती साध्य झाली आहे.

जागतिक राजकारण

4. सांस्कृतिक आदानप्रदान: भारतीय सांस्कृती, चित्रपट, संगीत, आणि खाद्यसांस्कृती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचली आहे, तर पश्चिमी सांस्कृतीही भारतात प्रचलित झाली आहे.
5. सामाजिक आणि आर्थिक असमानता: जागतिकीकरणामुळे काही ठराविक क्षेत्रात विकास झाला, परंतु ग्रामीण भागात असमानता वाढली आहे. सामाजिक आणि आर्थिक असमानता हा एक गंभीर मुद्दा बनला आहे.

जागतिकीकरणामुळे जगातील देशांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि तांत्रिक स्तरावर मोठे बदल झाले आहेत. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक, आणि सांस्कृतिक आदान-प्रदान वाढले आहे, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर एकसंधता साध्य झाली आहे.

तथापि, जागतिकीकरणाचे काही नकारात्मक परिणामही आहेत, जसे की असमानता, पर्यावरणीय नुकसान, सांस्कृतिक न्हास, आणि स्थानिक उद्योगांवर परिणाम. जागतिकीकरणाचा फायदा घेण्यासाठी देशांनी आपल्या धोरणांमध्ये लवचिकता आणि पारदर्शकता आणणे आवश्यक आहे. तसेच, जागतिकीकरणाचे फायदे सर्व समाज घटकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी विकासाचे अधिक समतोल धोरण अवलंबण्याची गरज आहे.